

ઓપિનિયન

यो वै भूमा तत् सुखम्

તંત્રી : વિપુલ કલ્યાણી

26 ફેબ્રુઆરી 2009

પુસ્તક : 14 • પ્રકરણ : 11 • સળંગ અંક : 167

શેષ લવાજમ : £29.16 / £46.66

ડાયસ્પરાની બીજી બાજુ

• દુષ્યન્ત પંડ્યા

ગઈ સદીના પૂર્વાર્ધમાં પૂર્વ આફ્રિકામાં વસતા બિહારીલાલ અંતાણી અને ઉદયગરાય ઓઝા બેઉ પોતાની રીતે લેખકો હતા. એનીયે પહેલાંથી મહાત્મા ગાંધીએ, દક્ષિણ આફ્રિકામાં પોતાની કલમ ચાલતી કરી હતી. એ ઘટના ઓગણીસમી સદીની હતી, પણ ત્યારે આ 'ડાયસ્પરા'ની વિશેષતા ચર્ચાનો કે ગુણગાનનો વિષય ન હતો. પત્રા નાયક પણ ગઈ સદીમાં જ અમેરિકામાં રહીને ગુજરાતીમાં કાવ્યો લખતાં હતાં પણ ત્યારેય ડાયસ્પરાનાં ગુણગાન ગાવાની આજની ફેશન ચાલુ થઈ ન હતી. પાછલાં ત્રીસ-ચાળીસ વર્ષોમાં ગુજરાતીઓએ પણ કે અમેરિકા અને ઈંગ્લંડ પર 'આક્રમણ' કર્યું છે. આ બંને દેશોની ગુજરાતી વસતિમાં કેટલા ટકા ગેરકાયદે ધૂસેલા છે તે તપાસનો વિષય છે. એ પણ એક પ્રકારનું 'પરાક્રમ' જ ગણીએ તો, ડાયસ્પરાની સિદ્ધિઓ વધી જશે.

અમેરિકાના નવા પ્રમુખ બરાક ઓબામાએ કોઈ ગુજરાતી મહિલાનો સમાવેશ પોતાની ટીમમાં કર્યો તે ભેગો જ કેટલાક 'દુષ્ટ' લોકોએ તેમનો ભૂતકાળ ખોળી કાઢ્યો તો કોથળામાંથી બિલાડું નીકળ્યું કે એ સત્તારી વિશ્વ હિન્દુ પરિપદનાં અગ્રગણ્ય કાર્યકર્તા હતાં. આ જાણીને વિ.હિ.પ.ના અનેક આગેવાનોને રસોડે લાપસીનાં આંધણ મુકાયાં હશે. પણ એ આંધણમાં લાપસી ઓરાય તે પહેલાં, એ મહિલાને જાહેર કરવું પડ્યું કે, 'હું એ સંસ્થા સાથે હવે સંકળાયેલી નથી.' એ માનનીય મહિલાની પીછેહઠને વખાણી ડાયસ્પરા તરફથી એમનું વિશેષ સન્માન નહીં થવું જોઈએ ?

અમેરિકાની સેનેટમાંની ઈલિનોય રાજ્યની બેઠક પરથી બરાક ઓબામા રાષ્ટ્રપતિ ચૂંટાતાં આવી પહેલી જગ્યાની, ઈલિનોય રાજ્યના ગવર્નર બ્લેગોજેવિચે હરરાજ માંડી, જે વ્યક્તિ વધારે ડોલર આપે તેને એ ટિકિટ આપવી, એમ ગવર્નર બ્લેગોજેવિચે ઠરાવ્યું. અને એ માનનીય ગવર્નર સાહેબની સહાયમાં કોઈ ભટ્ટ દંપતી (હરીશ અને શેણકા), કોઈ સતીશ ગાભાવાળા, કોઈ રઘુવીર નાયક અને કોઈ બાબુ પટેલ પહોંચી ગયાં અને સેનેટની ખાલી પહેલી જગ્યાની બોલી વધારે ને વધારે ઊંચી કરાવવામાં ગવર્નર બ્લેગોજેવિચેને સહાય કરવા લાગ્યા. રઘુવીર નાયક ભલે ગુજરાતી નથી - એ દક્ષિણ કોંકણના છે પણ છે તો ડાયસ્પોરા જ. ગુજુભાઈઓનું આ પરાક્રમ છાપે ચઢ્યું, પણ છાપે ન ચડ્યાં હોય એવાં બીજાં કેટલાં પરાક્રમો હશે ?

અમેરિકન અખબારોમાં ચમકેલા સમાચારોમાં કેટલીક વિગતો આપી છે : જેવી ઓબામાની બેઠક ખાલી પડી કે આ સમુદ્ધ ભારતીય અમેરિકનોનો સંપર્ક બ્લેગોજેવિચે કર્યો. અમરીશ મહાજન નામના કોઈ બેંકર અને એનાં પત્ની - એ પણ ત્યાં વેપાર કરે છે - અનિતા

મહાજનનો સંપર્ક બ્લેગોજેવિચે કર્યો હતો. અમરીશ કાકા - અંકલ અમરીશ - તરીકે ઓળખાતા આ સજ્જનની વિશેષતા છે શિકાગોના માફિયા જગત સાથે કિકટનો નાતો ધરાવતા પેરિલો ધરાણા સાથેનો ગાઢ સંબંધ. ઈલિનોય સરકારનાં કેટલાંક કામોના કોન્ટ્રાક્ટ અનિતાદેવીએ લીધા હતા અને એ કોન્ટ્રાક્ટોના બિલોમાં વધારે રકમ - લાખો ડોલર - ચડાવવા બદલ એમની ધરપકડ કરવામાં આવી હતી.

હરીશ ભટ્ટની એક કરતાં વધારે ફાર્મસીઓ છે અને બ્લેગોજેવિચના ઈંડ ઊઘરાવવાના કાર્યમાં સાથ આપવા માટે, એની પણ તપાસ પોલીસખાતું કરી રહ્યું છે.

આ બધા ભારતીય અમેરિકનો પ્રત્યે ગવર્નર બ્લેગોજેવિચેને એટલો પ્રેમ છે કે ભારતના સ્વાતંત્ર્યદિન નિમિત્તની પરેડમાં એ ગવર્નર સાહેબ પણ જોડાયા હતા. ભારતીય અમેરિકનો પ્રત્યે ઈલિનોયના ગવર્નરસાહેબના આકર્ષણનું એક કારણ એ છે કે કેટલાક ભારતવાસીઓની જેમ એને પણ પૈસાની મોટી તૃષ્ણા છે. બ્લેગોજેવિચનો બાપ સંખ્યાથી જઈ અમેરિકાવાસી બન્યો હતો અને ત્યાંની શ્રમજીવી વર્ગની સ્ત્રીની સાથે એણે લગ્ન કર્યા હતાં અને સમાજમાં મોભાદાર એવા કુટુંબની કન્યા સાથે લગ્ન કરી, એક જ કૂદકે એ સામાજિક સીડીના પગથિયા કુદાવી ગયો હતો.

આ ઉપરાંત, લોકસભાના ગુજરાતના સભાસદની પત્ની તરીકે પરદેશ જનાર, કોઈ સાંસ્કૃતિક મંડળી સાથે જોડાઈ પરદેશ જનાર અને પછી ત્યાં જ અઠે દ્વારકા કરનાર, મેક્સિકોની સરહદથી કે બીજી કોઈ રીતે પાસપોર્ટ વગર અમેરિકામાં કે ઈંગ્લંડમાં કે યુરોપના બીજા કોઈ દેશમાં - ધુસી જનાર પરાક્રમી ડાયસ્પરાની સંખ્યા પણ મોટી છે.

વળી ભારતના કોઈ હવાઈ મથકથી વિદેશ જતા વિમાનમાં પગ મૂકતાં વત હરકિસનમાંથી હેરી, મંદારિકામાંથી મેંડી, ડેલીવાળામાંથી ડેલી અને કાડાપચ્યામાંથી કાડી બની જનાર ડાયસ્પરા પણ છે. પોતાનાં નવાં નામ પાડવા માટે એમને ફઈબાઓની જરૂર પડતી નથી.

આ ડાયસ્પરાના કેટલાક સજ્જનો ત્યાંની કોઈ ગોરી યુવતીના મોહપાશમાં બંધાઈ ગયા હોય છે તે છતાં વડીલોના દબાણને કે એવે કોઈ કારણે દેશમાં આવી અહીંની કોઈ કન્યાને ભોળવી, પોતાની સાથે પરદેશ લઈ જાય છે અને ત્યાં એ ભારતીય યુવતીએ કામવાળી થઈને રહેવું પડે છે. આવી રીતે ગયેલી અને ત્યાં ગયા પછી તકલીફમાં આવી પડેલી યુવતીઓની સંખ્યા નાની નથી. આની સાથે કોઈ અમેરિકાવાસી સાથે સગવડિયાં લગ્ન કરી, એની પત્ની તરીકે ત્યાં પ્રવેશવાના અધિકાર મેળવી, ત્યાં જઈ આઝાદ થઈ જનારી યુવતીઓ પણ છે.

ઓપિનિયન

- "ઓપિનિયન" ગુજરાતી ભાષાનું માસિક વિચારપત્ર છે અને દર માસની ૨૬મી તારીખે બહાર પડે છે.
- "ઓપિનિયન"ના ગ્રાહક ગમે તે અંકથી થઈ શકાય છે.
- "ઓપિનિયન"માં શક્ય હોય ત્યાં સુધી જાહેરખબર ન લેવાની અમારી નેમ છે.
- એમાં વ્યક્ત થતા વિચારો માટેની જવાબદારી જે તે લેખકોની છે.
- "ઓપિનિયન"નાં ધોરણ અને સ્વરૂપને અનુલક્ષીને લેખકોએ પોતાની કૃતિઓ મોકલવી. હાલ પુસ્તકાર્જનું ધોરણ નથી. પરંતુ છપાયેલી કૃતિના લેખકને જે તે અંક ભિટ મોકલવાની પ્રથા છે.
- લખાણ શાહીથી ચોખ્ખા અક્ષરે અને કાગળની એક જ બાજુએ લખવું. નનામા લેખો અસ્વીકૃત બનશે.
- ભાષા સારી માઠી હશે તેને વિષે લખનારે જરા પણ અચકાવાનું નથી. અમારી શક્તિ પ્રમાણે અમે સુધારી લઈશું. ઓછામાં ઓછી ગુજરાતી જાણનાર વાચક પણ સામયિકની મારફતે જેટલી દાદ લઈ શકે તેટલી દાદ દેવી એ અમે અમારી ફરજ સમજીશું.
- જેઓ લખી ન શકતા હોય તેઓ બીજાની પાસે લખાવીને લખાણ મોકલી શકે છે.

લવાજમના દર

શેષ લવાજમ આ દેશ માટે £27.08 તેમ જ પરદેશ માટે £43.33 છે. ચેક યા પોસ્ટલ ઓર્ડર અથવા ડ્રાફ્ટ Parivaar Communications ને મોકલવો.

લવાજમ - સંપાદકીય પત્રવ્યવહાર

"ઓપિનિયન"

'Kutir', 4 Rosecroft Walk, WEMBLEY, Middlesex HA0 2JZ [U.K.]

Tel. : [+44] 020 - 8902 0993

E : vipoolkalyani.opinion@btinternet.com

ભારત માટે લવાજમ ભરવાનું ઠેકાણું
Villa Bellevue, 30, Avantikabai Gokhale
Street, Opera House, MUMBAI - 400 004

Tel. : [022] 2386 2843

e.mail : bharti_parekh@hotmail.com

સંપર્ક : ભારતીબહેન પારેખ

માત્ર ભારતમાંના ગ્રાહકોએ જ, ફક્ત Rs. 2,500ની રકમ, Vipool Kalyani ને નામે લખી મોકલવી

ગ્રાહક પત્રિકા :

Name :

Address :

Post Code :

Telephone :

e.mail :

Subscription : £27.08 / £43.33

Date :

લંડનમાં વસતા આપણા ગુજરાતીઓમાંનો ટીક ટીક એવો ભાગ આફ્રિકા થઈને ત્યાં ગયેલાઓનો છે. એ લોકો અંદરોઅંદર વાતો કરતા હોય ત્યારે અંગ્રેજી અને બીજા યુરોપિયનો માટે 'ધોરિયા' (ધોળિયા) આફ્રિકનો માટે 'કારિયા' (કાળિયા) અને આરબો માટે 'આરબા' શબ્દ પ્રયોજે છે. એ પ્રજાઓ કરતાં આપણે ચડિયાતા છીએ એ ભાવ આ ત્રણેય પ્રયોગ પાછળ અભિપ્રેત છે. આ ગુરુતાગ્રંથિ પણ ગુજરાતી ડાયસ્પોરાનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે.

પાછલાં પચીસપચાસ વર્ષોથી ઈંગ્લંડ અને અમેરિકા વસનાર ભારતીયો કે ગુજરાતીઓ જ ડાયસ્પોરા નથી. ગુજરાતીઓ પૂરતી જ વાત કરીએ તો, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છના કાંઠાળ પ્રદેશોના વાસીઓ ઓછામાં ઓછાં બસો વરસોથી આફ્રિકાના વિવિધ દેશોની ખેપ ખેડતા થયા છે. આવો દરેક ડાયસ્પોરા જણુ પ્રથમ તો એકલો જ જાય છે. ત્યાં ગયા પછી એને ઠરીઠામ થતાં થોડો સમય વીતી જાય છે. ત્યાં સુધીના ગાળામાં એ પોતાની બધી શક્તિ અને બધો સમય બે પૈસા ભેગા કરવામાં 'શેક'થી નોખો પડી પોતાની દુકાન માંડવામાં એ ખસ્યતો થતો હોય છે. એને નસીબે ચારી આપી અને એણે પોતાની હાટડી માંડી કે એનું લક્ષ બીજી દિશાઓ તરફ જવા લાગે છે. કાં તો એ હજી પરણ્યો હોતો નથી કે કાં પરણ્યો હોય તો પત્નીને બોલાવવાની ત્રેવડ એનામાં હજુ આવી નથી એટલે એ એકલો જ રહેતો હોય છે અને ત્યાંની સ્થાનિક સ્ત્રીઓને પોતાના પાશમાં એ લેતો થાય છે. સને ૧૯૫૨માં આર્યસમાજ સ્વામી ભવાનીદયાળે પોતાના હિંદી પુસ્તકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે, એ ગુજરાતી જણુ ત્યાંની શ્યામ નારીને ભોગવે છે, એના દ્વારા જન્મેલાં બાળકોનો પિતા બને છે પણ એને પોતાની પત્ની બનાવતો નથી. એ બાળકો છતે બાપે નબાપાં બની જાય છે. અને કોઈ યતીમખાનામાં જોડાઈ મુસલમાન બને છે કે કોઈ ખ્રિસ્તી અનાથાશ્રમમાં જોડાઈ ખ્રિસ્તી બને છે. ડાયસ્પોરાનું આ પણ એક પરાક્રમ જ છે.

દક્ષિણ અને પૂર્વ આફ્રિકામાં કેટલાંક વર્ષો રહેલા અને ત્યાં ગયેલા અને જતા ભારતવાસીઓને એકત્રિત કરી સંસ્કારનું સિચન કાર્ય કરનાર સ્વામી ભવાનીદયાળે આફ્રિકન શ્યામ સ્ત્રીને આર્યસમાજ ઢબે હિંદુ બનાવી તેને એક ગુજુ વેપારીએ અપનાવ્યાનો માત્ર એક જ કિસ્સો પોતાના પુસ્તકમાં ટાંક્યો છે. એ પુસ્તક ૧૯૫૨માં પ્રકાશિત થયું હતું. ડાયસ્પોરાનું આ પરાક્રમ પણ નોંધવું પડે.

અહીં એક જુદો વિચાર પણ આવે છે.

યુરોપના કોઈ પણ દેશમાંથી અમેરિકા ગયેલો યુરોપિયન પછી આઈરીશ, ફ્રેન્ચ, જર્મન, સ્પેનિયન, ઈટેલિયન, હંગેરિયન, રશિયન, સ્પેનિશ કે પોર્તુગીઝ રહેતો નથી. એ અમેરિકન જ બની જાય છે. ભારતવાસીઓનો સારો એવો ભાગ રહેણીકરણીમાં અને ખાણીપીણીમાં અમેરિકન બની જતો હોવા છતાં, પૂરો અમેરિકન બની જતો નથી. અને ઈંગ્લંડમાં કે અમેરિકામાં, ગુજરાતીઓનાં, મરાઠીભાષીઓનાં તામિલોનાં, કેરળવાસીઓના ... એ ય અલગ અલગ મંડળો હોય છે. અને ગુજરાતીઓમાં જ્ઞાતિવાર મંડળો પણ, કદાચ અસ્તિત્વ ધરાવતાં હશે. આમ, ત્યાં જઈને પોતાની અલગતા જાળવી રાખવાનો આ પ્રયત્ન કેટલો યોગ્ય છે, તે વિચાર પણ કરવો પડે. અલગતાની ઓળખ જાળવી રાખવાની આ વૃત્તિ શિખ લોકોને માથેથી પાઘડી ઊતરાવતી નથી અને મુસલમાન સ્ત્રીઓને બુરખામાં જકડી રાખે છે તથા, પોતાનાં બાળકો માટે દેશની કન્યા કે દેશનો વર મેળવવાનો આગ્રહ રાખતાં કરે છે. કમ સે કમ, ભારતીય અને ગુજરાતીઓ તેમાં આવી જ જશે. ડાયસ્પોરાની આ પણ વિશેષતા છે.

ડાયસ્પોરાનો વિચાર આમ બધી બાજુઓએથી કરવો જોઈએ.

(સદ્ભાવ : 'કહું, મને કટેવ'; "નિરીક્ષક", ૧૬.૦૨.૨૦૦૯)

['Sannidhi', Road No. 4, Patel Colony, Near Jadeshwar Temple, JAMNAGAR - 361 008, India]

આપ કી તારીફ

• નિર્મિશ ઠાકર

મહેન્દ્ર મેઘાણી

‘આસિમ’ રાંદેરીએ લીલા સંકેલી

• ઉવિશ કોઠારી

આસિમ રાંદેરીનો ૧૯૩૯માં લીલો ફોટો. બીજા ચિત્રમાં જીગર મુરાદાબાદીને ૧૯૫૨માં મળવાનું થયું ત્યારની છબિ.

ભીની ભીની સાંજનો મંજુલ મધુર પગરવ મળે
એ જ તાપી, એ જ લીલા સહ પ્રણય ઉત્સવ મળે
એ જ દૃષ્ટિએ થયું લીલા ને ‘આસિમ’નું મિલન
રાધાને માધવ ને સીતાજીને રાઘવ મળે

ગઝલસંગ્રહ ‘લીલા’થી જાણીતા, ગઝલની રાંદેર સ્કૂલના રોમેન્ટિક શાયર ‘આસિમ’ રાંદેરીનું ગઈ કાલે (5 ફેબ્રુઆરીએ) 105 વર્ષના દીર્ઘ આયુષ્ય પછી અવસાન થયું.

મહેમૂદમિયા તરીકે 2 ડિસેમ્બર, 1904ના રોજ તેમનો જન્મ થયો હતો. યુવાન વયે ગઝલના રંગે રંગાયા. પછી ગઝલ છૂટી, પણ રંગ છૂટ્યો નહીં. અંગ્રેજીમાં જેને ‘ડીસન્સી’ કહેવામાં આવે છે તે શાલીનતા કે ખાનદાની ‘આસિમ’ની મૂળભૂત પ્રકૃતિ. ચાર વર્ષ પહેલાં રાંદેરના તેમના જૂના છતાં આલિશાન મકાનમાં ભાઈ બીરેન તથા મિત્રો બકુલ ટેલર (સુરત), હસિત મહેતા (નડિયાદ) સાથે તેમને મળવાનું થયું, ત્યારે એ ખાનદાનીનો પ્રત્યક્ષ પરિચય પણ થયો.

મિજાજની જેમ ચહેરો પણ 101 વર્ષની વયે ગુલાબી, ફ્રેન્ચ કટ દાઢી, પગની તકલીફ સૂચવતું સામે પડેલું વોકર. સાંભળવામાં ખારસી અને બોલવામાં થોડી તકલીફ પડે. છતાં જાણવા મળ્યું કે (અમે મળ્યા એના) ચાર મહિના પહેલાં મુશાયરામાં ગઝલપાઠ કરી આવ્યા હતા. અમારો મળવાનો ખાસ હેતુ જ્યોતીન્દ્ર દવે વિશેના મારા સંશોધન સંબંધે તો ખરો જ. ઉપરાંત, આટલા વયોવૃદ્ધ શાયરની મુલાકાતનો આશય પણ ખરો. અમે સૌ સવાલો પૂછીએ એટલે સવાલ સાંભળ્યા પછી થોડો સમય તેમના ચહેરા પર કોઈ ભાવ ન દેખાય. સવાલ તેમને સંભળાયો હશે કે કેમ એ વિશે આપણે શંકા થાય. પણ થોડી વાર સુધી શબ્દો અને શક્તિ એકઠી કરી લીલા પછી ધ્રુજતા હોઠે તે બોલવાનું શરૂ કરે, ધ્રુજતી હથેળીઓ એકબીજા

સાથે ભીંસાય, ચહેરાની રેખાઓમાં વરતાતી થોડી કચલકીઓ તેમની આશિકાના ગુલાબીયતમાં ખલેલ પાડ્યા વિના ઉપસી આવે અને વાત આગળ વધે એમ ચહેરા પર ભૂતકાળને સાંભરવાનું સુખ પથરાતું જાય.

જેમ રમેશ પારેખની ‘સોનલ’ એમ ‘આસિમ’ની લીલા. એમને મળીએ- અને ગમે તેટલો ચાલુ સવાલ લાગવાનું જોખમ સ્વીકારીને પણ લીલા વિશે ન પૂછીએ એ કેમ બને? પૂછ્યું. એટલે એમણે કહ્યું, ‘હજુ ઘણા લોકો માને છે કે લીલા ખરેખર મારા જીવનમાં આવેલું કોઈ પાત્ર હશે. પણ એવું કોઈ નથી.’ થોડો વિરામ. શબ્દો અને શક્તિ એકઠા કરવાની પ્રક્રિયા ચાલે છે. પછી આગળ, ‘હા, એક જગ્યાએ દિલ લાગ્યું હતું. પણ એનું નામ લીલા ન હતું. રોજ તાપીના કાંઠે એને મળવાનું થતું. શું દિવસો હતા અને શું લખાણ એ દિવસોમાં. એવું લાગે છે જાણે કોઈ લખાવતું હતું.’ અને એ દિવસોની યાદમાં 101 વર્ષના ‘આસિમ’ જરા ખોખારો ખાઈને કહે છે,

રેતી ઉપર નસીબની રેખા મળી ગઈ
પાણીની પાસ પ્રેમપ્રતિમા મળી ગઈ
કાલે પવિત્ર લીલાનું એવું મિલન થયું
તાપીના તટ પર જાણે ગંગા મળી ગઈ

‘આસિમ’ વ્યસાયાર્થે અને પછી પરિવાર સાથે લાંબો સમય અમેરિકા રહ્યા. પહેલેથી અત્યંત સમૃદ્ધ. ઉદાર પણ ખરા, મોટે ભાગે પાતળી આર્થિક સ્થિતિ ધરાવતા શાયર મિત્રોને મદદરૂપ પણ થાય. ‘મરીઝ’ પર કામ કરી ચૂકેલો મિત્ર જિજ્ઞેશ મેવાણી પુરાવાસહિત પ્રકાશ પાડી શકે, પણ ‘આસિમ’ની કેટલીક ગઝલો મરીઝે લખી આપી હતી એવી પણ વાત છે. ‘આસિમ’ને ન્યાય ખાતર એટલું કહેવું પડે કે તેમણે ‘મરીઝ’ સહિત ઘણા ગઝલકાર મિત્રો માટે મદદનો ભાવ રાખ્યો હતો. એ તેમની પ્રકૃતિ હતી.

અમારી વાતચીત પૂરી થઈ. ‘આસિમ’ સ્થિતપ્રજ્ઞ ભાવે કહે, ‘મિત્રો ગયા, વાતાવરણ ગયું, અમે પ્રભાતના દીવા જેવા છીએ. ગમે ત્યારે બુઝાશું.’

અમે ઊઠીને દરવાજા સુધી પહોંચી ગયા હતા, પણ ‘આસિમ’ને તેમના સેવકની મદદથી ઊભા થતા જોઈને અમે સૌ દરવાજા આગળ અર્ધવર્તુળાકારે ઊભા રહી ગયા. વોકરના ટેકે ‘આસિમ’ આવ્યા. ચહેરા પર સ્મિત. બંધાએ થોડું જૂકીને તેમની વૃદ્ધ છતાં ભરાવદાર હથેળીમાં પોતાની હથેળી મુકી અને રજા માગી. તેમણે યજમાની વિવેકથી કહ્યું, ‘આપ લોગોંસે મિલકર અગલે ઝમાને કી શરાફત યાદ આ ગઈ.’

ખરેખર તો એ અમારો સંવાદ હતો. તેમના જ એક શેરથી ‘આસિમ’ને અલવિદા.

મૃત્યુ તણા બહાને મને યાદ તો કર્યો
ઈશ્વરે છાને છાને મને યાદ તો કર્યો

(સદ્ભાવ : www.urvishkothari-gujarati.blogspot.com;

શુક્રવાર, ફેબ્રુઆરી 06, 2009)

e.mail : uakothari@yahoo.com

સત્ત્વેષુ મૈત્રિ ગુણીષુ પ્રમોદમ્

‘અરે ભાઈ ! અહીં ગાડી ચલાવવી ફાવતી ન હોય, તો જાવ અલીબાગ. ત્યાં પટ પડ્યો છે. ત્યાં જઈ બિનદાઝ હાંકજો . . . !’ - દાયકાઓ પહેલાં, ભરત પારેખને મુખ આવું આવું સાંભળતો, ત્યારે ખુદને સવાવતો : આ અલીબાગ, ભલા, કઈ બલા છે ?

ત્યારે સવિશેષ ભોટ હતો. ભૂગોળની ય પૂરતી ગતાગમ નહોતી. પરંતુ, હમણાં હમણાં, માંડવા થઈ અલીબાગ ઊભડકઊભડક જવાનો એક અવસર આવ્યો.

આ અલીબાગને, વળી, ગુજરાતના રાણાવાવ નામે ગામ, આફ્રિકાના દારેસલામ નગર, પંજાબના અમૃતસર શહેર તેમ જ અમારા આ લંડન મહાનગર સાથે એક જતનો મેળાપ છે. નવાઈ લાગે છે, ખરું ને ? અલીબાગમાં કાન્તાબહેન તથા મગનલાલ ભરદવા નામે એક દંપતી દાયકા ઉપરાંતના સમયગાળાથી વસે છે. આ સઘળાં નામધારી સ્થળો સાથે તેમને નાતો છે. સભરસભર પ્રેમ કરવા જેવું આ અદ્ભૂત દંપતી.

ગુજરાતના કંદાર વિસ્તારના પોરબંદર નગર પાસે આવ્યું રાણાવાવ તે મગનલાલનું બાપીકુંડું વતન. કોઈ પણ કારણે, મગનલાલના દાદા રામજીભાઈને તેમના પિતા સાથે બોલાચાવી થઈ. જુવાનીનું જોર હશે, અને સ્વમાનનો તોર પણ હોય ! કીધા વગર તેમણે તો આફ્રિકાની વાટ જ પકડી. હોડકે જઈ બેઠા અને ટૂંકડું આવે આફ્રિકા. તે જઈ ચડ્યા આફ્રિકાના પૂર્વી બંદર દારેસલામ ખાતે. તે દિવસોમાં મુલકમાં જર્મનોનું રાજ. રામજીભાઈ બંદૂકે નિશાન લેવામાં પાવર્યા. તે દારેસલામ પહોંચ્યા તેવાકમાં, ત્યાં નિશાનબાજની હરીફાઈ યોજાયેલી. આપણા આ રામજીભાઈ, કહે છે તેમ, તેમાં સરીક થઈ ગયા. માનશો ? સ્પર્ધામાં તે પહેલા દરજ્જે આવ્યા. મુલકના જર્મન સૂબા વિજેતાથી ખુશ થયા. તેમણે, પરિણામે, રામજીભાઈને પોતાની ચાકરીમાં રાખી લીધા. પોતાના પહેરેગીરનું ય કામ સોંપ્યું. ત્યારે ટાંગાનિકાની રાજધાની કિલવામાં બેસતી. વળી, તે પહેલા વિશ્વયુદ્ધના દિવસો હતા. ચોમેર જંગ ખેલાતો હતો. અને ફરજ પર રહેતા રહેતા પાયદળી ઝપાઝપીમાં, કાચી વયે, રામજીભાઈ ય ખપી ગયા.

રામજીભાઈના દીકરા વસરામભાઈ, ત્યાર પછી, રાણાવાવથી કમાવા સારું આફ્રિકે સિધાવ્યા. તેમણે ત્યાં અનેક ધંધા અજમાવ્યા ને વિકસાવ્યા. નિષ્ઠાવાન વસરામભાઈનો ધંધોધાપો ખૂબ વિસ્તર્યો. પણ કહે છે કે, નોકરિયાતો પર વિશ્વાસાધાર રાખીને, નાની વયે અવસાન પામેલા પિતા પાછળ ક્રિયા ઈત્યાદિ આટોપવા તે વતનમાં ગયા. આ બાજુ, પાછળ, નોકરિયાતોએ ધંધો રોજગાર હાથ કરી લીધો અને વસરામભાઈને ફરી વાર એકદો ઘૂંટવા વારો આવ્યો. ખુદ પરે આર્થસમાજની ઊંડી અસર અને તેના આદર્શ અનુસાર તે જીવન પસાર કરતા રહ્યા. શિક્ષક સમેતની તેમણે નોકરી કરી ખાધી.

વસરામભાઈના એક સંતાન તરીકે રાણાવાવમાં જન્મેલા, મગનભાઈ પર પિતાની નિષ્ઠા તેમ જ પ્રમાણિકતાના ઊંડા સંસ્કાર-ચાસ પડ્યા છે. માતા સનાતની પરંપરામાં જીવે. તે વારસો આજે ય જોવા પામીએ. બાળપણથી જ તેમને ભણતર માટે અનુરાગ. વર્ગમાં હંમેશાં પહેલાં આવે. અને પરિણામે, આમ, તે વધુ અભ્યાસ માટે મુંબઈ ગયા. ગવર્નમેન્ટ લૉ કૉલેજમાંથી વકાલતની ઉપાધિ મેળવી તે પોતાને વતન, ટાંગાનિકા પરત થાય છે અને સનંદી નોકરીમાં લાગી ગયા છે. મુંબઈના વસવાટ વચ્ચે અનાયાસે અલીબાગની સોબત પામે છે અને મનમાં ગાંઠ વાગે છે : ક્યારેક આ ભણી આવવું અને અહીં થાગે પડવું. પરંતુ એમ ક્યાં સપનાં સાકાર થાય છે ? તેને સારું તો તપ આદરવું પડે. અને પછી, આપણા આ મગનભાઈએ ય તપચર્યા આદરી.

બીજી પાસ, મુંબઈના તે દિવસોમાં, મૂળ અમૃતસરનાં અને ત્યાં જ જન્મેલાં કાન્તા તલવાર ઝેવિયર્સ કૉલેજમાં અભ્યાસ કરે અને મુંબઈ સેન્ટ્રલ વિસ્તારમાં વસે. આ બંનેનો ક્યાંક મેળાપ થયો. પ્રકૃતિએ કામદેવને વળી કામે વળગાળ્યા હશે. ઉભય આકર્ષણ વધું. પરિચયને પ્રેમનાં ફૂલ બેઠાં. બંનેએ સમજદારીએ માવતરને

તૈયાર કર્યા અને છેવટે પરણી ગયાં. આ પંજાબી કુડીએ આપણા આ ગુજરાતી માડુ સાથે આમ ઘરસંસાર માંડવો. દંપતીને બે દીકરા અને એક દીકરી. ત્રણે ય સંતાનો સપરિવાર ઈંગ્લેન્ડ વસે છે. હવે પરિણયને ય આ સપ્તાહ દરમિયાન ચચ્યાર દાયકાનાં વહાણાં વાઈ રહ્યાં છે.

કાકાસાહેબ કાલેલકરે ક્યાંક લખ્યાનું સ્મરણ છે : સ્ત્રીથી વિશેષ કાન્તિકારી કોણ હોઈ શકે ?! વાત સાચી જ છે. આ દાખલામાં પણ કાન્તાબહેનને મળીએ એટલે આવું તારણ ન આવે, તો જ નવાઈ. પંજાબી છાંટનું તેમ જ કાઠિયાવાડી રસમનું, મધમીકું, હૂંકાળું ગુજરાતી બોલતાં જ હોય. અને તેમને બોલવા ય ખૂબ જોઈએ. બીજી પાસ, તેમની વાનગીઓમાં પંજાબી, ગુજરાતી, આફ્રિકી અને વિલાયતી મિશ્રિત લઠણ સહજ જોવા પામીએ. ઘરની રોનકમાં પણ બંને તરફનો વારસો ડોકાયા કરે. માણસ ભૂખ્યું આ દંપતી આનિધ્ય સત્કારમાં પણ આફ્રિકે લાધ્યા સંસ્કારને જ ઉજમાળી જાણે. ... ખેર !

લંડન કોલિંગ

સન ૧૯૬૦ના અરસામાં, ટાંગાનિકા આઝાદ બન્યું. ઈતિહાસની અજબગજબની એકાદી ઘડીએ, તેમાંથી, તે મુલક ટાંગાનિયા રૂપે પેદા થયો. પરિસ્થિતિ અનુસાર, મગનભાઈએ પરિવાર સાથે વિલાયતની વાટ પકડી. લીથરો વિમાની મથક પાસેના, પશ્ચિમી ઉપનગર હાન્સલોમાં તેમણે વસવાટ આદર્યો. મગનભાઈ સનંદી સેવાઓમાં સમાઈ ગયા. કાન્તાબહેને પોસ્ટ ઓફિસ સમેતની આ કે તે નોકરી કરી જાણી. નિવૃત્તિકાળ સુધી લંડન તેમનું નગર રહ્યું.

આશરે બે દાયકાના આ વિલાયત નિવાસ દરમિયાન મગનભાઈ રોજગારી અને ઘર વચ્ચે જ સમય પસાર કરતા નહોતા. તેમણે સમાજને પણ જબ્બર યોગદાન દીધું છે. સોરઠિયા પ્રજાપતિ સમાજના સ્થાનિક જૂથની તંત્રવ્યવસ્થામાં તે પ્રવૃત્ત થયા. તે સંસ્થાને બેઠું કરવામાં, તેનું પોતીકું મકાન મેળવવામાં, સંસ્થાની બેન્ક અનામતમાં ઈર્ષા આવે તેવી અને તેટલી રકમ જમે કરવામાં ય અગ્રેસર બની રહ્યા. હવે બ્રિટનભરની આ સંસ્થાની બીજી શાખાઓ પણ હાન્સલો કનેથી ધડો લીધા કરે છે. કહે છે કે આ સંસ્થામાં અનેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ આજે ય ધબકતી રહી છે. આ જોઈજાણી, મગનભાઈનો માંદાવો ભારે મગન છે.

દાયકા પહેલાં, મગનભાઈનું પેલું સોણલું, જાણે કે, સાકાર બની બેઠું. દંપતીએ અલીબાગમાં વસવાટ આદર્યો. જમીનનો ટૂકડો ખરીદ્યો. મનગમતો આકૃતિ નક્કશો ઘડ્યો અને મકાન ઊભું કર્યું. મકાનનું નામકરણ કર્યું : અમૃત વિશ્રામ. પિતાને, અને કદાચ માતાને, સંભારી લઈ, સ્મૃતિને કાયમી કરી જાણી.

કાન્તાબહેન અને મગનભાઈ હવે અલીબાગ અને ઈંગ્લેન્ડ વચ્ચે સમય પસાર કરે છે. વિલાયતમાં ઉનાળો ગાળે છે. બાકીસાકી મહિનાઓ અલીબાગમાં હોય. ઠેર ઠેર પથરાયેલી ગુજરાતી કોમની આવી આ દાસ્તાન છે. એક પગ દેશમાં, બીજી પગ પરદેશમાં. અદમ ટંકારવીની એક કવિતા મુજબ : ‘પટેલનું મન બીલીમોરે, તન રે’ છે લેસ્ટરમાં’ ! વારુ, અલીબાગનાં રોકાણ દરમિયાન કાન્તાબહેન અને મગનભાઈ સ્થાનિક પ્રવૃત્તિઓમાં પરોવાયેલાં રહે છે. પ્રતિભા નામની સ્થાનિક બાઈને દીકરી રૂપે સ્થાપી છે. તે તથા તેના વર આ દંપતીની કાળજી લીધાં કરે છે.

પાનબીડું :

સત્ત્વેષુ મૈત્રિ ગુણીષુ પ્રમોદમ્

ક્લિષ્ટેષુ જીવેષુ કૃપાપરત્વમ્

માઘ્યસ્થ્ય ભાવં વિપરીત વૃત્તો

સદા મમાત્મા વિદધાતુ દેવ

- આચાર્ય અમિતગતિ

(જીવ માત્ર સાથે મને મૈત્રી થજે; સજ્જનના સહવાસમાં આનંદ મળજે; મુચ્છીબતોમાં હોય તેમના પ્રતિ કરુણાભાવ જગજે; મુશ્કેલીઓમાં વિમુક્ત હજે. હે દીનાનાથ ! આ સઘળા ગુણો મારામાં પારાવાર ઊતરજે, તેમ મારી સલ્લય પ્રાર્થના છે.)

(વેમ્બલી, ૦૮.૦૨.૨૦૦૯)

ઈક્ષ્વાકુના વંશજ માંધાતા નબીરાઓની પહોંચ

કેશવલાલ જે. પટેલ, બાબુભાઈ આર. પટેલ, રમણભાઈ ડી. પટેલ, મગનભાઈ કરાડિયા, મહેશભાઈ કરાડિયા, દયાળભાઈ પટેલ જેવા જેવા કુડીબંધ લોકો વચ્ચે કોઈ સાંઠગાંઠ ખરી કે ? આ કોયડો નિરુત્તર રહી જાય તેમ બનવાનું જ નહીં. કેમ કે, આમ તો આ દરેક એકબીજાને નજીકથી જાણેપહેચાને છે. સાથે સાથે કોમની સેવાઓમાં પણ ખભેખભા મિલાવનારા ભાગીદાર છે. મહાનગર લંડનના આથમણા ઉપનગરોમાં, તેમ જ વિલાયતમાં, ઉપરતળે, અહીંતહીં, ઠરીઠામ થયેલું આ જૂથ દાયકાઓથી અહીં વસેલું છે; અને લાંબા સમયગાળાથી, આપકમાઈમાંની બચતમાંથી, વળી, પોતાના મૂળ વતનને વ્યાજ સોતું મૂળ મુદ્દલ, દૂધે ઘોઈને, આપ્યા કરે છે. એક જ વિસ્તારમાંથી સ્થળાંતર કરતાં કરતાં વિલાયતની ભૂમિમાં આ સૌ આવી વસ્યા છે, તે ખરું; પરંતુ નવસારી જિલ્લાના કંઠાર વિસ્તારમાંથી આવેલી આ જમાતને કરાડી, મટવાડ, બોદાલી, ખારા અબ્રામા ને તેવાતેવા અનેક ગ્રામ્યવિસ્તારો સાથે આજે ય મધમીઠો સક્રિય અનુબંધ છે.

ઈતિહાસકાર દંપતી, શીરીનબહેન અને મકરન્દભાઈ મહેતા 'બ્રિટનમાં ગુજરાતી ડાયસ્પોરા : ઐતિહાસિક અને સાંપ્રત પ્રવાહો' પુસ્તકમાં લખે છે તેમ, 'ભારતમાં વસતા કોળીઓનો લાંબો ઈતિહાસ છે. તેમાં અનેક કારણોસર દક્ષિણ ગુજરાતના કોળીઓ અનેરું સ્થાન ધરાવે છે. આફ્રિકામાં સ્થળાંતર કર્યા બાદ, તેમની સ્થિતિ સુધરતાં, તેઓ 'કોળી પટેલ' તરીકે ઓળખાયા અને બ્રિટનમાં સ્થળાંતરો કર્યા બાદ તેઓ ગૌરવશાળી 'માંધાતા' નામથી ઓળખાય છે. ડાયસ્પોરાનું આ પાસું ઘણું મહત્વનું છે.'

સદ્ગત જયન્ત પંડ્યાએ, એકદા, કેશવલાલ જે. પટેલનું વ્યક્તિચિત્ર કરેલું છે. એ લખતા હતા : 'કશાય દેખાડા વિનાના, સૌમ્ય અને મિતભાષી કેશવભાઈને પહેલવહેલાં મળતાંની સાથે, ચિરપરિસ્થિતિને મળતા હોઈએ એવી લાગણી અમને બંનેને થયેલી. ... નાનપણથી પરદેશ એમણે ખેડેલો એટલે ગુજરાતી સમાજ, મંથર ગતિએ વાંચી શકે, પણ ગુજરાતીમાં લખવાનું કહો તો એમને મોઢે ફીણ આવી જાય. છતાં કે. જે. પટેલ લોહીની સગાઈ ઓળખે છે.'

આ ફેરે, લોહીની સગાઈની ઓળખ ઘટ્ટ કરનારા કેશવભાઈ અને રમણભાઈની કેટલીક પ્રવૃત્તિઓની જ ઝાંખી કરવાનો અહીં આશય રાખ્યો છે. આ બંનેમાં, વળી, બીજી પણ સામ્યતા છે. બંને દેખાડા વિનાના છે અને સૌમ્ય અને કદાચ મિતભાષી ય છે. અને વળી, વરસોથી બંને પોતાના મૂળ વતનમાં, અહીં વસતે વસતે, હાથવાટકો થયા કર્યા છે.

બોદાલી અને તેની ચોપાસના વિસ્તારમાં કેશવભાઈએ એક એવા પ્રકારની ધર્માદા સેવા ઊભી કરેલી છે કે જ્યાં વિવિધ ફળાદિના રોપાઓ ઉછેરીને બાગાયતી ખેડૂતોને તે આપતા રહ્યા છે. પર્યાવરણી પરિસરને ઉત્તમ કરવાનો જ તેમનો આશય રહેલો છે. નવસારી જિલ્લાની લીલી નાઘેર વનરાજીની વાડીઓમાં વિવિધ ફળોના બગીચાઓ વિસ્તરે, ફૂલેફૂલે અને લોકો ખાધેપીધે સુખી થાય અને પૈસેટકે રાજીપામાં રહે તેવો તેમનો આશય હોય, તેમ સતત કળાતું રહ્યું છે.

રમણભાઈ પટેલનું વતન ખારા અબ્રામા છે, જે નવસારીથી દસેક કિલોમિટરને અંતરે કંઠાર વિસ્તારમાં આવેલું છે. આઝાદીની લડત દરમિયાન, ગાંધીજીની અને રાષ્ટ્રવાદી ચળવળની અહીં જબ્બર અસર ઊભી થયેલી. આ નાના ગામડા ગામમાં પણ રાષ્ટ્રવાદી વાતાવરણ વચ્ચે રાષ્ટ્રીય કેળવણી મળે તેવું ગોઠવાયેલું. અહીં તે દિવસોમાં રાષ્ટ્રીય શાળા શરૂ થયેલી. એવા વાતાવરણમાં રમણભાઈનો ઉછેર થયેલો અને, હજુ થોડાક વરસો પહેલાં જ, આશરે સૈકે પહોંચ્યા કેડે, મૃત્યુ પામેલા દિલખુશભાઈ દીવાનજીની અસર હેઠળ તેમનું બાળપણ અને ભણતર વીતેલું. દિવંગત મોટાભાઈ મંગુભાઈએ જીવનભરે કેળવણીમાં શિક્ષક બનીને વખત ગુજારેલો, તો તેમનાં પત્ની પણ પણ આદર્શ શિક્ષિકા બની રહેલાં. આપણા આ રમણભાઈએ વડોદરાસ્થિત મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડ યુનિવર્સિટીમાંથી પહેલાં ગુજરાતી મુખ્ય વિષય લઈને અને પછી હિન્દી મુખ્ય વિષય લઈને બબ્બે વખત માસ્ટર્સ ઓફ આર્ટ્સની ઉપાધિ

મેળવી છે. વળી, તેમને આપણા મોટેરા સાક્ષર સુરેશ જોશીનું સક્રિય સાનિધ્ય પણ પ્રાપ્ત થયેલું.

ગુજરાતમાં થોડોક સમય શિક્ષાકામમાં રત રહ્યા પછી, તક સાંપડતાં, ગઈ સદીના છઠ્ઠા દાયકામાં તે વિલાયત આવી ચડે છે. અનેક પ્રકારના ધંધાધાપામાં તે પરોવાયેલા રહે છે. નરીબ જોર કરતું હશે, અને તેથીસ્તો, તે દુકાન માંડે છે. તેમાં ખૂબ કમાય છે, ધમાય છે અને પરિવારને થાળે પાડતા જાય છે. પરંતુ કોઈક કારણવસાત્, તેમનો આ ધંધોધાપો પણ નજર સમક્ષ પતાના મહેલની પેઠે જમીનદોસ્ત થઈ જાય છે. 'ધૂમકેતુ'ની 'વિનિપાત'વાર્તાની પેઠે અહીં પણ, 'પડે છે ત્યારે સઘળું પડે છે' ! ... પરંતુ હામ હારતા નથી. નિરાશાના અદીઠ પડળ વચ્ચે, આ માણસે ફરી વાર એકડો માંડવાનો રાખ્યો. ધીમે ધીમે બેઠા થયા, પરિવારને બેઠા કરતા રહ્યા. રોજગારી બદલી કાઢી. શિક્ષણમાં ઝંપલાવ્યું. અને કંઈ કેટલી ય નિશાળોમાં ગુજરાતી હિન્દીના શિક્ષણકામમાં પ્રવૃત્ત બની ગયા. આ અને આવાં ભણાવવાનાં કામોમાંથી તે ફરીવાર સ્વમાનભરે બેઠા થયા. નાનીમોટી બચત કરતા રહ્યા. કોમને, સમાજને સહાયક નીવડતા રહ્યા.

અને આ સહાયતાની સીમા વિસ્તરીને નવસારી જિલ્લામાં ય પ્રસરી ગઈ. ગાંધી વિચારસરણીમાં ઉછરેલા તેમ જ શક્તિમની પાયાગત ઉદ્ધાત્ અને ઉદાર આરંભિક શિક્ષણ પ્રણાલીને કેન્દ્રસ્થ કરી, તેમણે ખારા અબ્રામામાં બાળ કેળવણીનાં મંડાણ કર્યાં. ત્યાં નર્સરી શાળા શરૂ કરી. તેમાં સફળતા સાંપડી. બાળકોની કાળજીસંભાળ લેવાતી રહે તેનો દાખલો બેસાડી જાણ્યો. બાળકોને ફળ, દૂધ, નાસ્તો, ચોપડીઓ, ભણવાગણવાનાં સાધનો, રમકડાં ઉપરાંત ગણવેશની સગવડ પણ પૂરી પાડી. પંથકમાં નામના ય ઊભી કરી. પરંતુ રમણભાઈ પટેલ અહીંથી અટકતા નથી.

પંથકની અનેક નિશાળોમાં અન્યત્રની જેમ શિક્ષકોમાં ય વાંચનનું સ્તર ઘટતું રહ્યું છે. તેનો જાત અનુભવ મેળવ્યો. અને આથી વિચારતા રહ્યા કે આવાં હોય ત્યારે બાળકોને તેવાં શિક્ષકો શું શિક્ષણ આપી શકે ? આ પાયાગત સવાલનો જવાબ પણ રમણભાઈને ભાતીગળ સ્વરૂપે જ હાથ લાગ્યો. બે'ક વરસથી આવાં આવાં શિક્ષકોને વાંચનસામગ્રી પહોંચતી કરવાનું જાણે કે તેમણે બીડું ઝડપી લીધું છે. અમદાવાદ જઈ, 'તાન્યાઝ' પુસ્તક ભંડારમાંથી ઠોકબંધ બાળસાહિત્ય રમણભાઈ ખરીદી લાવે છે. 'નવજીવન'માં જઈને પાયાગત ગાંધી સર્વોદયનું સાહિત્ય મેળવે છે. અને તેની લ્હાણી ઠેર ઠેર કરતાં રહ્યા છે. કૂવામાં હશે તો હવાડામાં આવશે તેની તેમને ખાતરી છે અને તેથી તેમનો આ ઉપક્રમ વિસ્તરતો રહ્યો છે.

મહેતા દંપતીએ પેલી ચોપડીમાં, પાન ૨૧૮ પરે, સવાલ છેડ્યો છે : આ 'માંધાતા' કોણ હશે ? - પછી જવાબ આપતા ખુદ આગળ વધે છે. લખે છે : 'દંતકથાને આધારે એવી માન્યતા પ્રવર્તે છે કે આજથી ૫,૦૦૦ વર્ષ પહેલાં જ્યારે સિંધુ નદીની ખીણની સંસ્કૃતિ વિકસી હતી તે સમયે માંધાતા નામનો ચક્રવર્તી કોળી રાજા થઈ ગયો અને તેણે ઘણા યજ્ઞો કર્યા હતા. માંધાતા ઈક્ષ્વાકુ - સૂર્ય વંશનો રાજા હતો. તેના અવસાન બાદ તેના 'સૂર્યવંશી કોળી રાજાઓએ' અનેક પરાક્રમો કર્યા હતાં. કેશવલાલ પટેલે તેમની 'સ્ટોરી ઓફ ઈન્ડિયાસ હિસ્ટોરિકલ પીપલ - ધ કોળીસ' નામની પુસ્તિકામાં ઉમેર્યું છે કે જ્યારે હિન્દુ ધર્મમાં સડો પેઠી ત્યારે સાચો માનવતાવાદી ધર્મ ગૌતમ બુદ્ધે (ઈ.સ. પૂર્વે ૫૬૭ - ઈ. પૂર્વે ૪૮૭) ફેલાવ્યો. બુદ્ધની માતા મહાકાય કોળી રાજકન્યા હતી. '

ભલે આ દંતકથા હોય. પરંતુ, વાસ્તવમાં, અહીં આ માંધાતા સમાજનું નવસર્જન થયું છે. અને તેમાં આપણા આ કેશવલાલ પટેલ, આપણા બાબુભાઈ આર. પટેલ, આપણા આ રમણભાઈ ડી. પટેલ બાવડાં અને બુદ્ધિને જોરે મોભો હાંસલ કરતા રહ્યા છે. આવો, આપણે સૌ આ ઊજળી ઓળખને સાગમટે પીછાણીએ અને આવકારીએ.

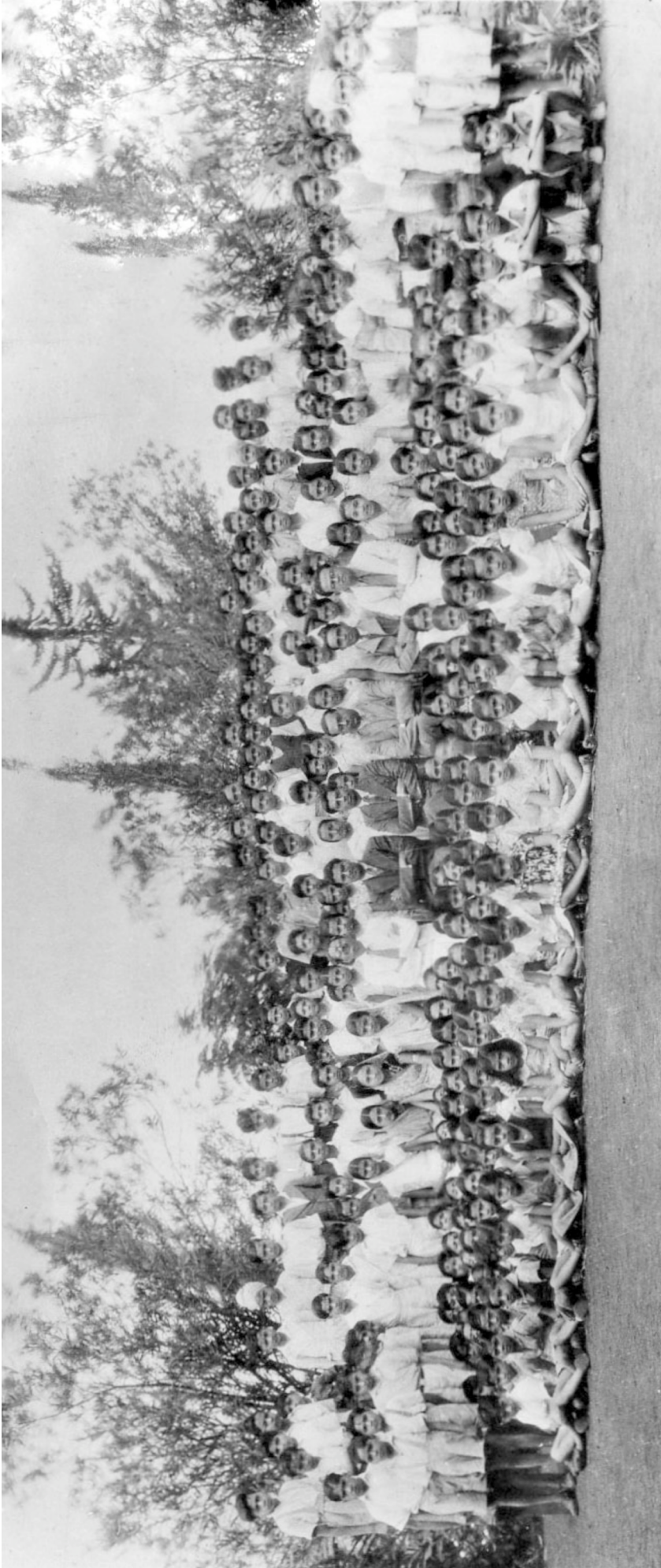
પાનબીડું :

નથી તહજીબ મેં દિકકત જિયાદા તો નહીં હે,
મજાહિબ રહતે હે કાયમ, ફક્ત ઈમાન જાતા હે

- અકબર ઈલાહાબાદી

(૧૬ ફેબ્રુઆરી ૨૦૦૮)

e.mail : vipoolkalyani.opinion@btinternet.com

પૂર્વ આફ્રિકાના એક મુલક કેન્યાના પાટનગર નાઈરોબી પાસેના થીકા ગામની આ ઐતિહાસિક છબિ છે. થીકા સ્કૂલની આ સમૂહ છબિ સન ૧૯૩૦ પછીના કોઈક સમયગાળામાં લેવામાં આવી હોય તેમ, રેણુકાબહેન તથા શરદભાઈ માલદે તેમ જ અમુભાઈ વેરશી મેપા માલદેના પરિવાર વાટે જણવા મળ્યું છે. આમાંથી ક્યાં ક્યાં, કોણ કોણ, હવે હશે તે કળવું સહેલું નથી. નિશાળના પરિસરમાં, સરસ મજાના બગીચામાં આ નયનરમ્ય છબિ લેવાઈ છે. આટલા લાંબા સમય પછી પણ છબિની ગુણવત્તા જળવાઈ છે અને ફોટામાંના દરેકની સરસ સ્પષ્ટ પ્રતિભા ઉપસતી હોય તેમ પણ અનુભવીએ છીએ.

નાઈરોબીથી ઈશાન ખૂણે,, ચાળીસ કિલોમિટરને અંતરે, થીકા નદીને કાંઠે વસેલા આ થીકા ગામ ની હાલ ૮૮,૨૬૫ની વસ્તી હોવાનું જણવા મળે છે. નાઈરોબી તથા થીકાનો એટલો ઝડપી વિકાસ થઈ રહ્યો છે કે જણકારોના મતે, નજીકના ભવિષ્યમાં તે નાઈરોબીનું ઉપનગર બની ન બેસે તો જ નવાઈ પામવું. થીકા પાસે નદીમાં થીકા ફોલ્સ તથા ચાનિયા ફોલ્સ નામના બે ધોધ પડે છે. વળી, નજીકમાં, ડોનિયો સાબુક નેશનલ પાર્ક' નામે અભયારણ્યનો વિસ્તાર આવેલો છે. ચોમેર પ્રખ્યાત નયનરમ્ય 'ફોર્ટી-સ ફોલ્સ' પણ નજીકમાં આવેલો છે. આ વિસ્તારમાં વળી અન્નનસની ભારે મોટી ઉપજ રહી છે.

એક અંદાજ મુજબ, મૂળગત કિકુયુ શબ્દ 'ગુથીકા' પરથી આ ગામનું નામ પડ્યું હોય તેમ માનવામાં આવે છે. ઈતિહાસ જણાવે છે કે દાયકાઓ પહેલાં દુષ્કાળના કોઈક સમયમાં, કિકુયુ તેમ જ પડખેની મસાઈ જાતિ વચ્ચે ઘાસચારા તથા પાણી માટે જંગ જામેલો અને તેમાં ઘણાં લોકો હણાયા હતા. આમાંના ઘણાં લોકો અહીં જ દટાયા હતા. તે પરથી આ નામ પડ્યું હોય તેવી એક વાયકા છે.

એલ્સપેથ હક્સલીકૃત 'ધ ફ્લેઈમ ટ્રીસ ઓફ થીકા' (આફ્રિકી બાળપણનાં સ્મરણો) ચોપડી આ વિસ્તારની ચાડી ખાય છે. આ ચોપડીને આધારે ટેમ્સ ટેલિવિઝન માટે હ્યુસ્ટન ફિલ્મ્સ દ્વારા એક યાદગાર ફિલ્મ બનાવવામાં આવેલી, તેનું આછું આછું સ્મરણ છે. એડવર્ડિય યુગમાંના, 'વ્હાઈટ સેટલર્સ'ના જીવનની ભાતીગળ બાની આ સ્મરણકથામાં આવરી લેવામાં આવી છે.

મજ્યાં વર્ષો તેમાં અમૃત લઈ આવ્યો અવનિનું

મેઘજી હીરજની માલિકીની દુકાન

એક શહેરી પી. એન. જોશીની ગાડી પરની અસવારી

વેરશી મેપા તથા દેવશી હધાની 'વેરસી દેવશી' નામક ભાગીદારીની દુકાન

હેમરાજ નથુ અન્ડ કમ્પનીની દુકાન

પટેલ ગરાજ પાસેનું દૃશ્ય

ઈસ્વી સન ૧૯૩૦ના અરસાની આ સઘળી છબિઓ છે. એક રીતે જોઈએ તો હિન્દવી અને તેમાં ય ગુજરાતી ડાયસ્પોરાના ઇતિહાસની આ ભાતીગળ બાજુ છે. આશરે આઠ દાયકાઓ પહેલાંની આપણી વસાહતે પારકી ભોમકામાં જે આર્થિક તાકાત જમાવી હતી તેની ચાડી ખાતી આ છબિઓ છે.

પૂર્વ આફ્રિકાની આપણી વસાહતમાં વેરસીભાઈ મેપા માલદે તેમ જ તેમના માસિયાઈ ભાઈ દેવશીભાઈ હધા શાહના ગૂંજતા એ દિવસો હતા. એ ઘરાનાનાં રેણુકાબહેન અને શરદભાઈ માલદે હાલ પીનરમાં વસે છે. તે દંપતી કનેથી આ સઘળી છબિઓ “ઓપિનિયન”ને, સદ્ભાવે, મળી છે. એમનાં સૌજન્યથી આ બંને પાન પરનાં ફોટા આપી શકાયા છે.

આ ચિત્રો આપણને ઘણું ઘણું કહી જાય છે. તે વખતનો પહેરવેશ, તે વખતની પ્રણાલિકાઓ, દુકાનદારી અને તેનું અર્થતંત્ર ઉપરાંત જામનગર જિલ્લાના હાલરી વીસા ઓસવાળ જ્ઞાતિનાં શક્તિસામર્થ્યનો ય અસબાબ આ ચિત્રોમાં ભર્યો પડ્યો છે.

આજના થીકામાં, આવો અને આટલો પથારો હિન્દવી જમાતનો કદાચ ન પણ હોય, પરંતુ તે ગમાના વિકાસમાં જ નહીં, બલકે કેન્યા નામે મુલકના વિકાસમાં આ જમાતની કેવડી મોટી દેશગી હતી તેની સમજણ પણ આ ચિત્રો આપે છે.

કાવ્યસ્વરૂપ ટ્રાયોલેટ [Triolet]

○ નિર્મિશ ઠાકર

ગુજરાતીમાં જે 'ત્રિપદી' લખાય છે, તે આ નથી. 'ટ્રાયોલેટ' એ ફ્રેન્ચ કાવ્યપ્રકાર છે, જે અગાઉ ગુજરાતી સાહિત્યમાં કદી જોવાયો નથી. હા, હિન્દી, ઉર્દૂ, ફારસી, પંજાબી, સિંધી જેવી ભાષાઓમાં એ ઓછે-વધતે અંશે દેખા દે છે. ફારસીમાં 'એલાફ' અને હિન્દીમાં એ 'તરાઈલ' નામે રજૂ થયેલો છે.

કાવ્યસ્વરૂપ 'ટ્રાયોલેટ' એની વિશિષ્ટ પ્રાસરચનાને કારણે ધ્યાનાકર્ષક બને છે. એમાં કુલ આઠ પંક્તિઓ હોય છે. એની મુખ્ય એટલે કે પ્રથમ પંક્તિ કાવ્યમાં ત્રણ વાર આવે છે, એટલે કદાચ 'ટ્રાયોલેટ' નામ પડ્યું હશે. એની પ્રથમ પંક્તિ ચોથા અને સાતમા સ્થાને પુનરાવર્તિત થાય છે, એ જ રીતે બીજી પંક્તિ આઠમા સ્થાને ફરીથી આવે છે. ટ્રાયોલેટની પ્રાસરચના આ રીતે મૂકી શકાય : [1] cat [2] dog [3] bat [4] cat [5] fat [6] hog [7] cat [8] dog.

આપણે ત્યાં જેમ 'માત્રા' છે, તેમ એમાં સિલેબલ [syllable] એકમ તરીકે હોય છે. પણ સિલેબલના હિસાબે લખવાને બદલે આપણે ગઝલમાં વપરાતા ઉર્દૂ - ફારસી છંદો અથવા આપણા સંસ્કૃત છંદો એને માટે પ્રયોજીએ તો એનો આપણી ભાષામાં વિકાસ સહજ અને સરળ બને, એ સ્વયંસ્પષ્ટ છે. આપણે હાઈકુ અને સૉનેટને એમના મૂળ છંદશાસ્ત્ર સાથે નથી સ્વીકાર્યા, એથી એ આપણા સાહિત્યમાં સ્થિર થયા છે અને વિકસ્યા છે, એ આપણે જાણીએ છીએ.

'ટ્રાયોલેટ'માં આપણા સર્જકો અને અભ્યાસીઓ રસ લે, તો એનાં સુંદર પરિણામો મળી શકે, એમ ધારું છું. આ સાથે મારાં કેટલાંક ટ્રાયોલેટ ગુજરાતીમાં પહેલી વાર પ્રવેશે છે માની રજૂ કરું છું (અલબત્ત, અભ્યાસીઓ ચિત્રને વધુ સ્પષ્ટ કરી શકે !) અને એનો મને વિશેષ આનંદ છે. ...

સ્વ - આલેખન

અપૂર્વ મિલન

શાંત જળ જેવું હૃદય મારું હતું
ને તમે કૂદ્યાં છો ઢેખાળો બની !
કોણ સાંખી લે જીવન ખારું થતું ?
શાંત જળ જેવું હૃદય મારું હતું !
આ બખડજંતર કદી ધાર્યું ન'તું,
વેદના આ, લોકને લાગી funny !
શાંત જળ જેવું હૃદય મારું હતું
ને તમે કૂદ્યાં છો ઢેખાળો બની !

ચૌવનને

મુગ્ધતાઓ અડે જ ચૌવનને
રૂપમાંયે નિખાર જાગે છે
હોય એની તલાશ જીવનને
મુગ્ધતાઓ અડે જ ચૌવનને
છો ન કાબૂ રહે હવે મનને
એ ય તારા વિચાર માગે ને ?
મુગ્ધતાઓ અડે જ ચૌવનને
રૂપમાંયે નિખાર જાગે છે

ભોળી આંખની કેડી

શહેરની એ સભ્યતાઓ રાતભર જાગ્યે જશે
ગામડાની કોઈ ગોરીનું હૃદય જંતર થશે
એમ ભોળી આંખની કેડી રચાતી આવશે
શહેરની એ સભ્યતાઓ રાતભર જાગ્યે જશે
સુધરેલાંઓ સુધરવા લક્ષ્ય એને ધારશે
ગામડાની કોઈ ગોરીનો પ્રણય તત્પર હશે

શહેરની એ સભ્યતાઓ રાતભર જાગ્યે જશે
ગામડાની કોઈ ગોરીનું હૃદય જંતર થશે

ઈતિહાસને પાને

કેદ જેવું થઈ જશે ઈતિહાસને પાને ચડી
નામ મારું થઈ જતું યશવંત, ભૂંસી નાંખજે
ભૂતકાળે હું ન જીવું, હોય ના મારી કડી
કેદ જેવું થઈ જશે ઈતિહાસને પાને ચડી
હું ભૂલાઈ એ જ સારું ! કેમ હું આવું જડી ?
હોય જો અનિવાર્યતા તો પૃષ્ઠ કોરું રાખજે
કેદ જેવું થઈ જશે ઈતિહાસને પાને ચડી
નામ મારું થઈ જતું યશવંત, ભૂંસી નાંખજે

રૂપાળા સહારા

બધા હાલ પૂછી લીધા મેં તમારા
મને રાહમાં જ્યાં મળી ગઈ હવાઓ
મળ્યા કલ્પનાને રૂપાળા સહારા
બધા હાલ પૂછી લીધા મેં તમારા
હતા કાફલા મહેકના એકધારા
હતી દશ્યમાં રૂપની કેં સભાઓ
બધા હાલ પૂછી લીધા મેં તમારા
મને રાહમાં જ્યાં મળી ગઈ હવાઓ

[B-9/31, O.N.G.C. Nagar - 1, Magadalla,
SURAT - 394 518, India]

e.mail : nirmish1960@hotmail.com

ટ્રીટમેન્ટની કાંઈ જરૂર નીં મલે,
કાકા ! જો એ ગારો નીં બોલહે, ટો હાજો નીં ઠહે

આંખમાં સુધારો થતાં વાર લાગશે ! કિકેટમેંચમાં
એક સાથે ત્રણ બૉલ દેખાય ત્યારે વચલાને
ફટકારજો, ઓકે ?

વિદેશમાં વસતા ગુજરાતીઓની હલચલ-પ્રવૃત્તિઓ-પ્રયાસોના ખબરઅંતર આપણા સુધી કોઈક ને કોઈક પ્રકારે પહોંચતા રહે છે. તેમાં પણ “ઓપિનિયન” અને ‘ગુજરાતી લેક્સિકોન ડૉટ કૉમ’ જેવા મહાપ્રયાસો તેમના બુલંદ યોગદાનથી ગુજરાતી ડાયસ્પોરાની હાજરી વર્તાવે છે. છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી આ ગુજરાતી ડાયસ્પોરા પોતાની વાત લઈને આપણી પાસે આવી રહ્યો છે. એના જ ભાગરૂપે આ વર્ષે બ્રિટનસ્થિત ‘ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી’, “ઓપિનિયન” અને ‘ગુજરાતી લેક્સિકોન ડૉટ કૉમ’ના સંયુક્ત ઉપક્રમે, અમદાવાદમાં, તારીખ ૧૦ જાન્યુઆરીએ, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના નવા સભાગૃહમાં, ‘બ્રિટનમાં ગુજરાતી ડાયસ્પોરા : દિશા અને દશા’ વિષય પર અડધા દિવસનો પરિસંવાદ ગોઠવવામાં આવ્યો હતો. વળી, ડાયસ્પોરાની પ્રવૃત્તિને વાંચતી કરવાના હેતુ વિષયને અનુરૂપ એવાં બે પુસ્તકોના વિમોચનનો કાર્યક્રમ પણ સાથે વણી લેવામાં આવ્યો હતો.

આ પ્રસંગે બ્રિટનના ગુજરાતી ડાયસ્પોરાના પ્રતિનિધિઓ કહેવાય તેવા વિપુલ કલ્યાણી (“ઓપિનિયન” તથા ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી), રતિલાલ ચંદરયા (ચંદરયા ફાઉન્ડેશન), ભદ્રા વડગામા (પ્રમુખ - ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી), દાઉદભાઈ ઘાંચી તથા ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના કુલનાયક સુદર્શન આયંગર, વિશ્વ ગુજરાતી સમાજના પ્રમુખ કૃષ્ણકાન્ત વખારિયા, ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદના પ્રમુખ મંગુભાઈ ર. પટેલ, સમાજસેવિકા ઈલાબહેન પાઠક, ઇતિહાસવિદ્દ દંપતી શીરીન મહેતા અને મકરન્દ મહેતા તથા રઘુવીર ચૌધરી મુખ્ય વક્તા તરીકે હાજર રહ્યા હતાં. શ્રોતા તરીકે બ્રિટન અમેરિકાથી પચાસેક ડાયસ્પોરિકો તથા બીજા અનેક સ્થાનિક લોકો સાથે નારાયણભાઈ દેસાઈ પણ સહભાગી બન્યા હતા. કાર્યક્રમના સંચાલનનો દોર વિપુલ કલ્યાણીએ સંભાળ્યો હતો.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના જાણે કે ગણવેશમાં સજ્જ વિપુલભાઈએ બ્રિટનસ્થિત ‘ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી’ની વાતથી વિષયની માંડણી કરી હતી. ‘૧૨ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૭૭ના સ્થપાયેલી અકાદમી ચોથા દસકામાં પ્રવેશી ચૂકી છે. સૈકાઓથી ગુજરાતી પ્રજા જાણે તેનો લાંબો દરિયાકિનારો તેને પડકારતો હોય તેમ દરિયાગમન કરતી રહી છે. અને આ દરિયાપાર વસેલા ડાયસ્પોરાના મિત્રોએ વારસાના વતન માટે કોઈ પણ એમ.ઓ.યુ. (મેમોરેન્ડમ ઓફ અન્ડરસ્ટેન્ડીંગ = સમજૌતા એક્સપ્રેસ) વગર ઘણું ઘણું કર્યું છે - તેમના આ પ્રયાસોની ઇતિહાસમાં કોઈ નોંધ નથી લેવાઈ, જે લેવાવી ઘટે.’

તેમની ટૂંકી પૂર્વ ભૂમિકા પછી, પરિસંવાદની અધિકૃત શરૂઆત કરતાં પહેલાં જાણીતા સાહિત્યકાર અને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પૂર્વ પ્રમુખ રઘુવીર ચૌધરીના હસ્તે બે પુસ્તકોનું વિમોચન કરવામાં આવ્યું. પ્રથમ પુસ્તક હતું ઇતિહાસવિદ્દ દંપતી શીરીન મહેતા અને મકરન્દ મહેતા કૃત ‘બ્રિટનમાં ગુજરાતી ડાયસ્પોરા : ઐતિહાસિક અને સાંપ્રત પ્રવાહો’.

(પ્રકાશક : વિશ્વ ગુજરાતી સમાજ, મણિપ્રભુ, નવરંગ સ્કૂલ છ રસ્તા પાસે, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૧૪, વિકેતા : રંગદ્વાર, યુનિવર્સિટી પ્લાઝા, દાદાસાહેબનાં પગલાં પાસે, નવરંગપુરા, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૯; પૃષ્ઠ : ૧૬ + ૩૪૨; કિંમત : રૂ. ૨૨૦) આ પુસ્તક અંગે માહિતી સંશોધન માટે શીરીનબહેન અને મકરન્દભાઈએ લગભગ ત્રણેક મહિના લંડનમાં રહીને મહેનત કરી હતી અને તેમને તમામ પ્રકારનો ટેકો આપ્યો હતો “ઓપિનિયન”, ‘ચંદરયા ફાઉન્ડેશન’ તથા ‘ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી’એ. બંને લેખકોએ પોતે તો માત્ર નિમિત્ત હોવાનું અને ખરેખરા ઇતિહાસના રચયિતાઓ તો અત્યારે અહીં મંચ પર અને શ્રોતાગણમાં બેઠેલા હોવાનું કહી આભાર વ્યક્ત કર્યો હતો. નાત-જાત-ધર્મ-કોમથી નિરપેક્ષ રહી, ગુજરાતી મુસ્લિમો સુદ્ધાંનાં કેસ સ્ટડી વણી લેતું આ પ્રકારનું આ કદાચ પહેલું પુસ્તક હશે.

આ પ્રસંગે બીજા જે પુસ્તકનું વિમોચન થયું તે હતું ‘વાર્તાની છાજલી’. “ઓપિનિયન”ના આંરંભિક દાયકાના અંકોમાં છપાયેલી વાર્તાઓમાંથી ચૂટેલી ૩૨ વાર્તાઓનો સંગ્રહ. વલ્લભભાઈ નાંઢા, રમણભાઈ પટેલ અને ઉપેન્દ્રભાઈ ગોરે તેનું સંપાદન કર્યું છે. (પ્રકાશક : નવભારત સાહિત્ય મંદિર, શામળદાસ ગાંધી માર્ગ, મુંબઈ - ૪૦૦ ૦૦૨; પૃષ્ઠ : ૧૬ + ૨૩૩; કિંમત રૂ. ૧૭૫).

વ્યાસપીઠે અસવાર (ડાબેથી) દાઉદભાઈ ઘાંચી, શીરીનબહેન મહેતા, કૃષ્ણકાન્ત વખારિયા, સુદર્શન આયંગર, મંગુભાઈ પટેલ, રઘુવીર ચૌધરી, મકરન્દ મહેતા, રતિલાલ ચંદરયા, અશોક કરશિયા, ઈલાબહેન પાઠક તેમ જ ભદ્રાબહેન વડગામા

આ અવસરે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના કુલનાયક સુદર્શન આયંગરે ગુજરાતી ડાયસ્પોરાના જૂના સભ્ય ગણાય એવા મોહનદાસ ગાંધીને યાદ કરીને તેમણે મૂકેલી સ્વસ્થ અને જીવનદર્શક મૂડીને અનુસરવા - અપનાવવાની વાત મૂકી હતી. ‘ભવિષ્યની પેઢી પાસે ફક્ત ગૌરવવંતો ઇતિહાસ નહીં, પૂરતી છણાવટ આપતો હોય તેવો ઐતિહાસિક દસ્તાવેજ હોવો ઘટે’, એવું કહીને તેમણે ડાયસ્પોરાના ઐતિહાસિક અને સાંપ્રત પ્રવાહોના લેખનને બિરદાવ્યું હતું અને શુભકામનાઓ પાઠવી હતી. વળી સૌની સ્વાગતવિધિ જેમણે કરી તે વિપુલ કલ્યાણીનું સ્વાગત કરવું રહી ન જાય તે ધ્યાનમાં રાખી સુદર્શનભાઈએ વિપુલભાઈનું પણ નાના ગુચ્છથી સ્વાગત કર્યું હતું.

ત્યાર બાદ, પોતાના વ્યવસાયને લઈને લાંબું વક્તવ્ય માત્ર અંગ્રેજીમાં (હાઈકોર્ટમાં માત્ર અંગ્રેજી ભાષા જ માન્ય હોવાથી) અને તે પણ સવેતન જ કરવા ટેવાયેલા જાણીતા ધારાશાસ્ત્રી તથા ‘વિશ્વ ગુજરાતી સમાજ’ના પ્રમુખ કૃષ્ણકાન્ત વખારિયાએ નવા પરિવર્તનની ગતિ સાથે ઊભા થનારા પ્રશ્નો માટે - ભાષાની તેમ જ સમાજજીવનની દૃષ્ટિએ - ડાયસ્પોરાએ તેમ જ સ્થાનિક ગુજરાતવાસીઓએ તૈયાર થવાની બાબત વિશે ચર્ચા કરી. ‘માતૃભાષા પર પ્રેમ હોવો જોઈએ તે ખરું, પરંતુ છેવટે ભાષાની ઉપયોગિતા પર જ પૂરો આધાર રહે છે. ભાષા કેટલું જીવંત તેનો માપદંડ માત્ર તેની ઉપયોગિતા જ છે. આપણા ન હોય તેવા બીજા કેટલાય ઉત્સવો આપણે ઉજવતા થઈ ગયા છીએ ત્યારે ભાષાની દૃષ્ટિએ - સમાજજીવનની દૃષ્ટિએ નવા નવા પ્રશ્નો ઊભા થશે જ અને એના માટે આપણે આ બધાનો સમન્વય કરીને જ આગળ વધવું પડશે.’

Are you ready honey? I am all set! I got my cell phone, beeper, iphone, i pod, BlackBerry, Bluetooth, I even got my PanParag & Gutakaa too!

સમગ્ર વિશ્વમાં બેથી અઢી કરોડ ભારતીયો જુદે જુદે ઠેકાણે જઈને વસ્યા છે, તેમાંથી ૩૦થી ૪૦ લાખ જેટલા તો માત્ર ગુજરાતીઓ જ છે. આટલી મોટી સંખ્યા જ આ વિષયને અગત્યનો બનાવે છે. સહકારની ભાવના વધે તો બ્રિટનની જેમ ફિજિમાં ગુજરાતી ડાયસ્પોરા, કેનેડામાં ગુજરાતી ડાયસ્પોરા - એમ કેટલાય ડાયસ્પોરા અભ્યાસો થઈ શકે, એવો મત મકરન્દ મહેતાએ રજૂ કર્યો હતો.

ત્યાર બાદ, વિપુલભાઈએ ૮૪ વર્ષના યુવાન રતિલાલ ચંદરયાને પોતાનું વક્તવ્ય રજૂ કરવા આમંત્ર્ય હતા. રતિલાલભાઈએ ખૂબ નિખાલસતાપૂર્વક પોતાની વાત કરી - 'હું આફ્રિકામાં જન્મ્યો. ઇતિહાસકારોએ અમને 'કુલી' તરીકે ઓળખાણ આપી. જ્યાં જઈએ ત્યાં અમને 'કુલી' - 'મજૂર' - 'બ્લડી ઇન્ડિયન્સ' - 'બ્લેક' તરીકે સંબોધન થતું. મેં આ જાતે અનુભવ્યું છે. પછીથી, એક વાર મને વિપુલભાઈએ 'ગુજરાતીપણાની શોધમાં' નામનું પુસ્તક આપ્યું. એ પુસ્તક વાંચ્યા પછી પહેલીવાર મને થયું કે શાબાશ, તું ગુજરાતી છે!' રતિલાલભાઈએ પોતાની માન્યતા પણ મક્કમપણે કહી - 'અહીં ક્યાંક બોલાયું કે ગુજરાતી ભૂલાઈ ગઈ છે - એ હકીકત નથી. વીસ લાખ લોકોએ 'ગુજરાતી લેક્સિકોન'ની સાઈટ જોઈ છે. એ પુરાવો છે કે લોકોને ભાષા માટે લગની છે, પ્રેમ છે.' રતિલાલભાઈએ વિશ્વમાં જ્યાં જ્યાં ગુજરાતીઓ વસે છે તેમના માટે આવું પુસ્તક લખાય તેવી શુભેચ્છા પ્રગટ કરી હતી.

પરિસંવાદને માણતા શ્રોતાવર્ગનું એક દૃશ્ય.

આટલું વાતાવરણ બંધાયા પછી, વિપુલભાઈએ વિધિવત્ 'બ્રિટનમાં ગુજરાતી ડાયસ્પોરા - દિશા અને દશા' પરિસંવાદની શરૂઆત કરી હતી. પરિસંવાદના સૌથી પહેલાં વક્તા હતાં ભદ્રાબહેન વડગામા. તેઓ ઊંડા અભ્યાસુ છે, બ્રિટન સ્થિત ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીના પ્રમુખ છે તથા વ્યવસાયે ગ્રંથપાલનું કાર્ય કરે છે. તેમણે વિગતવાર ઐતિહાસિક વિગતો ટાંકીને જુદા જુદા ક્ષેત્રે બ્રિટનમાં ગુજરાતીઓએ મેળવેલી સિદ્ધિઓની વાત કરી - રમતગમત સિવાય બીજું એક પણ એવું ક્ષેત્ર નથી જ્યાં ગુજરાતીઓએ કોઈ નોંધનીય ન કર્યું હોય ! તેમણે ગુજરાતીઓએ કરેલા સંઘર્ષની વાત પણ કરી અને છેલ્લે 'તળ ગુજરાતી કરતાં અમારો ડાયસ્પોરિક ગુજરાતી લાંબા સમય સુધી ગુજરાતી બોલશે, વાંચશે, લખશે, સાંભળશે અને જીવશે', તેવો ભુલંદ વિશ્વાસ વ્યક્ત કર્યો.

એ પછીનાં વક્તા 'અવાજ'નાં ઈલાબહેન પાઠકે પોતાની વાંકદેખી નજરનો હવાલો આપતાં પહેલાં જ સ્પષ્ટ કહી દીધું કે અત્યાર સુધી કહેવાયું છે તેનાથી કંઈક અલગ તેઓ કહેવા ધારે છે. તેમણે ડાયસ્પોરાની દશાને બ્રિટનમાં ગુજરાતી બહેનોની સ્થિતિના સંદર્ભે મૂલવી હતી. અલબત્ત, તેમણે ડાયસ્પોરાની સારી અને નરસી બને બાબતોની ચર્ચા કરી હતી. ડાયસ્પોરાની સારી બાબતો ગણાવતાં તેમણે કહ્યું હતું - (૧) પરદેશમાં વસતા ગુજરાતીઓ બાળલગ્નો નથી કરાવતાં. (૨) પરદેશમાં છોકરીઓને ભણાવાય છે. અમુકતમુક કે ગણતરીની સ્ત્રીઓની સિદ્ધિની નહીં પરંતુ મોટા ભાગની સ્ત્રીઓની સ્થિતિ પરથી જ ડાયસ્પોરા સારી દિશાનો અંદાજ કાઢી શકે. બ્રિટનમાં ગુજરાતી ડાયસ્પોરાનો આડો છેદ લેવામાં આવે તો ત્યાં લગન માટે હજી પણ નાત-જાત-ગામ જોવાય છે, બાળક હોય તો જ સ્ત્રીઓ પાસે પોતાના માટે સમય નથી - તેમનું એ માનસ

બદલાય તેવું કોઈ વાતાવરણ સમાજ તરફથી પૂરું પડાયું નથી. પોતાની વાતના લંડનની મુલાકાત વખતના દાખલાઓ ટાંકીને ઈલાબહેને તેમાં સંશયને કોઈ સ્થાન રહેવા દીધું નહીં.

ઈલાબહેને સ્ત્રીઓનાં દુઃખોના સંદર્ભે ડાયસ્પોરાને મૂલવ્યો તો તેમના પછી આવેલા વક્તા અને લેખક દાઉદભાઈ ઘાંચીએ કોઈ મજબૂરીથી નહીં પણ ઈરાદાપૂર્વક ડાયસ્પોરાનો ભાગ બનવા આવી રહેલા યુવાનો વિશે વાત કરી. પહેલાં અર્થોપાર્જન માટે અને આફ્રિકામાંથી તો ઈદી અમીનના ત્રાસના કારણે બ્રિટનમાં આવીને પોતાનો રસ્તો કાઢનારા ગુજરાતી ડાયસ્પોરાની એ પેઢી વિદાય લઈ રહી છે અને નવા જોમ, તરવરાટ અને ત્યાંની સંસ્કૃતિમાં ભળી જવાના ઉત્સાહ સાથે ઈમિગ્રેશન કરી રહેલા નવયુવાનોની પેઢી આવી રહી છે.

'બ્રિટનમાં ગુજરાતી ડાયસ્પોરા : ઐતિહાસિક અને સાંપ્રત પ્રવાહો'ના લેખક-દંપતીમાંથી શીરીનબહેન મહેતાએ ૧૯૬૦ પછીના દ્વિતીય સ્થળાંતરની વિગતવાર વાત કરી. આફ્રિકામાંથી બ્રિટનમાં સ્થળાંતરિત થયેલા ગુજરાતી પરિવારો અને તેમાં પણ વિશેષપણે સ્ત્રીઓના સંઘર્ષોની સામાન્ય રીતે બહુ નહીં જાણીતી એવી વાત પણ તેમણે ઉદાહરણ સાથે કરી. જેમ કે ત્યારે ખૂબ કડક બનાવી દેવાયેલા બ્રિટિશ કાયદા અનુસાર માત્ર મેઈન પાસપોર્ટ હોલ્ડરને અને તેનાં સોળ વર્ષથી નાનાં બાળકોને જ બ્રિટનમાં પ્રવેશ આપવામાં આવતો. એ અરસામાં યુગાન્ડાથી કેટલીય સ્ત્રીઓ આ રીતે પોતાનાં બાળકો સાથે બ્રિટનમાં પ્રવેશ મેળવતી પણ પછી સંઘર્ષોનો એક આખો મહાસાગર તેણે પાર કરવાનો રહેતો. જુદી ભાષા, કાયદા વચ્ચે ઘર શોધવાથી માંડીને આજીવિકા રળવા સુધીનો. અલબત્ત, ત્યારે ત્યાં જ રહેતા કેટલાય ગુજરાતી પરિવારોએ દાખવેલી સજ્જનતા અને મદદની પણ તેમણે વાત કરી.

મકરન્દભાઈ મહેતાએ લાગણી - સંઘર્ષો - વતન માટે ઝુરાપાથી અલગ હટીને બ્રિટનમાં ગુજરાતી ડાયસ્પોરામાંથી ગુજરાતી શીખવા જેવી બાબત તરફ અંગુલિનિર્દેશ કર્યો, 'જેમ સ્ત્રીઓ સંદર્ભે અલગથી વાત થઈ તેમ દલિતની વાત પણ અલગથી કરવી જોઈએ. આપણા દલિત-કોળી-મોચી વગેરેએ ત્યાં જઈને વ્યાવસાયિક અને અન્ય શિક્ષણ મેળવીને ઘણી સારી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી છે. આમ જોઈએ તો બ્રિટન એક તરફ સુધારાવાદી છે અને બીજી તરફ ત્યાં પણ ઉગ્ર રંગ/વંશીય ભેદભાવો છે. છતાં ત્યાં કંઈક એવું મલ્ટીકલચર છે જ્યાં આવું શક્ય બની શક્યું. ગુજરાત આ મલ્ટીકલચરમાંથી શીખે છે.'

આમ આ પરિસંવાદમાં, 'ડાયસ્પોરા' શબ્દનો ઉપયોગ કરવા - ન કરવાથી માંડીને જન્મના કારણે મળતા બ્રિટિશ નાગરિક હક સ્પષ્ટપણે ન બંધાતી બ્રિટિશ સરકારને કારણે ઊભી થતી અસલામતી જેવા ગંભીર મુદ્દાઓ, ગુજરાતી ડાયસ્પોરાને અને તમામ ગુજરાતીઓને હરખ થાય તેવી સિદ્ધિઓ - પ્રયાસો અને ક્યાંક ક્યાંક આત્મનિરીક્ષણ કરવાની તક આપતા અનેક મુદ્દાઓ વિશે કવિતાઓ અને ગઝલોની ઉક્તિઓ સંગ્રાથે ચર્ચાઓ થઈ. બ્રિટનના ગુજરાતી ડાયસ્પોરાની વાત ઠીક ઠીક પહોંચી અને ગુજરાતી ડાયસ્પોરાને પણ કંઈક ભાથું મળ્યું.

વિપુલ કલ્યાણીએ શ્રોતાગણથી માંડીને ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના કુલનાયક, અને કુલસચિવ, લેક્લિસકોન જૂથ અને ચંદરયા ફાઉન્ડેશન એમ તમામનો આભાર માન્યો અને 'ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદ'ના પ્રમુખ મંગુભાઈ પટેલે 'અહીંથી જ્યાં સુધી તમામ સંતો-મહંતો-ઓલિયાઓ બ્રિટનમાં ચાલ્યા નહીં જાય ત્યાં સુધી બ્રિટનના ગુજરાતી ડાયસ્પોરાને કોઈ વાંધો આવવાનો નથી !' એવા હળવા ગંભીર વ્યંગથી સમાપનવિધિ કરી. તેમણે ટાંકેલી કાવ્યપંક્તિઓ પૈકી એક હતી કવિ 'ખયામે' રચેલી પંક્તિઓ :

અમે ગુજરાતનું નામ રોશન કરી લઈશું,

હોઈશું જ્યાં ત્યાં ગુજરાતનું સર્જન કરી લઈશું.

(સદ્ભાવ : "નિરીક્ષક", ૧૬.૦૧.૨૦૦૮)

[18, Alaknanda Colony, Sama Road, VADODARA - 390 008, India]

ડાયસ્પોરિક ગુજરાતી સાહિત્ય સર્જન : દશા અને દિશા

○ વલ્લભ નાંઢા

બ્રિટનની ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી ત્રણ દાયકાની મજલ પૂરી કરી ચૂકી છે, એ સાંસ્કૃતિક સીમાચિહ્નને ધ્યાનમાં રાખી, અકાદમીએ 'ગુજરાતી લેક્સિકોન'ના સહયોગમાં, તળ ગુજરાતના કેન્દ્રમાં, અમદાવાદ ખાતે, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંકુલમાં, રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક સભાગૃહમાં, રવિવાર ૧૧ જાન્યુઆરી ૨૦૦૮ના દિવસે 'ડાયસ્પોરિક ગુજરાતી સાહિત્ય સર્જન : દશા અને દિશા' નામક એક પૂરા દિવસનો પરિસંવાદ યોજ્યો હતો.

સવારની બેઠકના અધ્યક્ષસ્થાને અનિલાબહેન દલાલ હતાં. જ્યારે બ્રિટનનિવાસી ભદ્રાબહેન વડગામા તથા અમેરિકાનિવાસી મધુસૂદન કાપડિયા આ બેઠકમાં વક્તાઓ હતાં. બેઠકનું સંચાલન વિપુલ કલ્યાણીએ કર્યું હતું.

પહેલી બેઠકનો આરંભ. ભદ્રાબહેન વડગામા, નારાયણભાઈ દેસાઈ, અનિલાબહેન દલાલ, રતિલાલભાઈ ચંદરયા તથા અશોકભાઈ કરણિયા (ડાબેથી) દષ્ટિમાન થાય છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ નારાયણ દેસાઈએ આશીર્વાચન આપતા ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યની સાંપ્રત અવસ્થાની રૂપરેખા રજૂ કરી હતી. ડાયસ્પોરિક સાહિત્યનાં નબળાં-સબળાં પાસાંઓની ચર્ચા માંડતા એમણે જણાવ્યું હતું કે આપણા સાહિત્યે હવે વિશ્વ સાહિત્યનું નેતૃત્વ લેવાની તૈયારી કરવી જોઈએ. 'ઝુરાપો' જેવા શબ્દને સાહિત્યસર્જકોએ ઈતિહાસ ન બનાવવો જોઈએ, પણ વિશ્વની સમસ્ત માનવજાતને આગળ લઈ જવામાં એક વિશ્વમાનવ તરીકે આપણે બીજાને કઈ રીતે યોગદાન આપી શકીએ તેની ચર્ચા ડાયસ્પોરાની બેઠકમાં થવી જોઈએ. આ ઉપક્રમમાં ગર્વથી ગૌરવ તરફ જવાની વૃત્તિ હોવી જોઈએ.

Ethnic relationshipનો પ્રશ્ન હલ કરવામાં ઊંચો આદર્શ અને નીચામાં નીચા વહેવાર વચ્ચેનું અંતર કેમ ઓછું થાય તેનો વિચાર કરવો રહ્યો. આ અંગે એમણે એક નવું કલચર ઊભું કરવાની રજૂઆત કરી હતી, જે ભાગલા પાડનારું ન હોય, પણ માનવસમાજને જોડનારું હોય.

આ બેઠકનાં પહેલાં વક્તા હતાં ભદ્રાબહેન વડગામા. એમને 'પ્રકીર્ણ સાહિત્ય' પર બોલવાનું હતું. 'આત્મકથા'નાં ખેડાણની વાત કરતી વખતે પ્રભુદાસ ગાંધીકૃત 'જીવનનું પરોઢ' આત્મકથાની એક ઉત્તમ આદર્શવાદી પુસ્તક તરીકે એમણે સરાહના કરી હતી. બીજી જે આત્મકથાનો ઉલ્લેખ એમણે કર્યો હતો, તે હતો, નાનજી કાળીદાસ મહેતાની અનુભવકથા. જે કે વક્તાએ કબૂલ્યું હતું કે એ પુસ્તક એમને હાથવગું થયું નહોતું, પરંતુ તેમાં આફ્રિકા જઈને એક સાહસિકે ઉદમ દ્વારા વ્યાપારી સામ્રાજ્યની સંઘર્ષ કથાનાં બીજ અવશ્ય જોવા મળે છે. માટે આ અનુભવકથા જોવી જ પડે ! એ જ રીતે દીપક બારડોલીકરની આત્મકથા 'ઉછાળા ખાય છે પાણી' તથા 'સાંકળોનો સિતમ'નો પણ એમણે ઉલ્લેખ કર્યો હતો.

નિબંધકારોની સૂચિમાં ભદ્રાબહેને વિપુલ કલ્યાણી, વલ્લભ નાંઢા, બળવંત નાયક, ડાહ્યાભાઈ મિસ્ત્રી, જગદીશ દવે, ટી.પી. સૂચક, ભાનુબહેન કોટેયા, વિનય કવિ વગેરે સાહિત્યકારોને મૂક્યા હતાં. વિપુલ કલ્યાણીના "ઓપિનિયન"માં પ્રગટ થયેલા અગ્રલેખો, હકીકતમાં, તો આદર્શ નિબંધોનું સાહિત્ય સ્વરૂપ છે, એમ કહી એમણે "અસ્મિતા"માં

આશરે ૩૯ જેટલાં નિબંધકારોએ આ સ્વરૂપ ખેડ્યું હોવાની તપસીલ પણ આપી હતી.

નાટ્યલેખન : ઊંચી સંસ્કાર અભિરૂચિને પોષતા રહી લોકોને મનોરંજન પૂરું પાડવાનો ધર્મ આ સાહિત્ય પ્રકારનો છે. નાટ્યલેખનની દિશામાં વિનય કવિએ ઠીક ઠીક કામ આપ્યું છે. 'દેહ અને આત્મા', 'પતિ એક રાતનો' તથા 'ફિયાન્સ' જેવાં તખ્તા પર ભજવી શકાય તેવાં નાટકો એમણે રંગદેવતાને ચરણે ધર્યાં છે. આ ઉપરાંત, અમેરિકાસ્થિત મધુ રાય તો નાટ્યલેખનના બાદશાહ કહેવાય છે. એમણે તેમ જ આર.પી. શાહે પણ નાટ્યલેખનના ક્ષેત્રમાં નોંધપાત્ર યોગદાન આપ્યું છે.

પ્રવાસવર્ણન : આ સાહિત્ય પ્રકાર પર જૂજ લેખકો પકડ ધરાવતા હોય છે. પ્રવાસવર્ણન લખવાની હથોટી ધરાવનાર ડાયસ્પોરિક સર્જકોની યાદી કરવામાં આવે તો સૌથી પહેલું નામ અમેરિકામાં રહી વિશ્વપ્રવાસો ખેડતાં અને તે વિશે પ્રવાસવર્ણનો લખતાં પ્રીતિ સેનગુપ્તાનું નામ મૂક્યા વિના ન જ ચાલે. પ્રીતિબહેન અનેક દેશો અને નગરોમાં ફર્યાં છે. ઉત્તર ધ્રુવ તથા દક્ષિણ ધ્રુવના પ્રદેશો પણ તે ખૂંદી વણ્યાં છે. આ પ્રવાસો ખેડતાં ખેડતાં તેમણે જે તે દેશોની સબળાઈઓ - નબળાઈઓ જોઈ, તે દેશોની રાજકીય અને સામાજિક પરિસ્થિતિઓ પ્રત્યક્ષ નિહાળી. તેમાંથી જે સંવેદનાઓ પ્રગટી તેને પ્રવાસવર્ણનનાં સંખ્યાબંધ પુસ્તકોમાં તેમણે વાચા આપી છે. અમેરિકાનિવાસી પ્રવીણ સી. પટેલ 'શશી'એ ખુદ ખેડેલા યુરોપપ્રવાસનું એક પુસ્તક આપણને સાંપડ્યું છે.

હાસ્યલેખો : ડાયસ્પોરિક હાસ્યલેખકોની વાત કરતાં ભદ્રાબહેને જણાવ્યું હતું કે 'ડાયસ્પોરાના ચોકઠામાં પેસી શકે એવા હાસ્યલેખકોનો અમારે ત્યાં દુકાળ છે, આંગળીના વેઢે જ આવે તેટલા લેખકો છે. અમેરિકાથી લખનારા હરનિશ જાની અને કાર્ટૂનિસ્ટ મહેન્દ્ર શાહ તથા લંડનના દિવંગત પોપટલાલ પંચાલ સિવાય બીજાં નામો ભાગ્યે જ સ્મરણે ચડે' છે.

સમસામયિકો : અમેરિકા, ઑસ્ટ્રેલિયા અને બ્રિટનમાંથી પ્રગટ થતાં સામયિકોની યાદીમાં ભદ્રાબહેને આ સામયિકો મૂકી આપ્યાં હતાં : "ઓપિનિયન", "ગુજરી ડાયજેસ્ટ", "ગુજન", "માતૃભાષા", "સન્ધિ", વગેરે. "ગુજરાત દર્પણ" નામનું માસિક ન્યૂ જર્સીમાંથી પ્રગટ થાય છે. કેટલાંક અલ્પજીવી સામયિકોમાં "આવાઝ", "નવયુગ", "નવ બ્રિટન", "સંગના", "બ્રિટન", "નવજીવન", "આજકાલ", "મેઘના" અને "અસ્મિતા" વગેરે ટકી શક્યાં નહોતાં.

અનુવાદ : કેટલાક ડાયસ્પોરિક સર્જકોએ અનુવાદ આપ્યા છે. અનુવાદકોની આ જમાતમાં ભદ્રાબહેને વિપુલ કલ્યાણી, પ્રદ્યુમ્ન તન્ના, ર.કા. ભટ્ટ, બળવંત નાયક, ભાનુશંકર ઓધવજી વ્યાસ, પુરુષોત્તમ હરજી ભોજાણી, વગેરે સાહિત્યકારોનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો. વિપુલભાઈએ કરેલા અનુવાદોના નમૂનાઓ "ઓપિનિયન"નાં પાનાંઓ પર ઠેર ઠેર જોવા મળે છે. તેમણે અંગ્રેજીમાંથી કરેલા ગુજરાતી અનુવાદો "નિરીક્ષક"માં ય પ્રગટ થયા છે. પ્રદ્યુમ્ન તન્ના ઈટલીમાં રહી ઈટાલિયન ભાષામાંથી ઉત્કૃષ્ટ ગદ્ય સાહિત્યનાં અંશોનું ગુજરાતીમાં અવતરણ કરે છે. રમણીકલાલ કાશીનાથ ભટ્ટે વેદ જેવા ગહન વિષયનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ 'ચતુર્વેદ' નામે ગંથ આપ્યો છે. બળવંત નાયકે તેમની ડાયસ્પોરિક નવલકથા '— ને ધરતીને ખોળે નર્ક વેરાયું'નો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કરી 'Passage to Uganda' નામે નવલકથા બહાર પાડી છે. આ ઉપરાંત ભદ્રા વડગામાએ પણ અનુવાદના ક્ષેત્રે ગણનાપાત્ર કામ આપ્યું છે.

બાળસાહિત્ય : ચાર દાયકાથી લંડનમાં વસતાં નિરંજના દેસાઈએ બાળગીતો, બાળવાર્તાઓ અને લેખો વિપુલ માત્રમાં આપ્યાં છે. 'આવતા રે'જો' કાવ્યસંગ્રહનું લોકાર્પણ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ઝડમાં અધિવેશનમાં તત્કાલીન પ્રમુખ દિવંગત બકુલ ત્રિપાઠીએ કર્યું હતું. તદુપરાંત, 'ઝબુકિયાં' ને 'રમ્મત ગમ્મત' નામક બાળકાવ્યોના બે સંગ્રહો આપ્યા છે. સદ્ગત અરવિંદ જોશીએ બાળગીતોના બે સંગ્રહ 'તાલી પાડું, તાલ મિલાવું' અને 'ઝાંઝરીઓ' આપ્યા છે. આ ઉપરાંત, બાળ શિક્ષણ સાથે

સંકળાયેલાં કુસુમબહેન શાહ, શુષ્માબહેન સંઘવી, ચંપાબહેન પટેલ, વિજ્યાબહેન ભંડેરી, રેણુકાબહેન માલદે વગેરેએ પણ બાળશિક્ષણને અનુરૂપ સાધનો આપ્યાં છે.

સવારની આ બેઠકના બીજા વક્તા હતા અમેરિકાનિવાસી મધુસૂદન કાપડિયા. નાદુરસ્તીને કારણે પોતાનું વક્તવ્ય રજૂ કરવા પ્રત્યક્ષ રહી ચૂક્યા નહોતા અને સૌએ તેમનું વક્તવ્ય કમ્પ્યુટરના માધ્યમ વાટે પડદા પરે માણ્યું હતું. મધુસૂદનભાઈએ પાંચ કવિઓની પસંદગી કરી હતી.

સૌ પહેલાં, પન્ના નાયકની કવયિત્રી તરીકેની સર્જકતાની સમીક્ષા કરતાં તેમણે જણાવ્યું હતું : 'પન્નાનાં કાવ્યોમાં 'truth about her life' પ્રકટપણે વ્યક્ત થતું રહે છે. પન્નાનાં કાવ્યો આત્મલક્ષી નહીં, પણ આત્મચરિત્રાત્મક અને અંગત હોવાનું જણાવી કવયિત્રીએ હૃદયનાં વ્રણોને ઉઘાડા કરી મૂક્યા છે અને હૃદયગતને યથાતથ પ્રકટ થવા દીધું હોવાની વાત કરી હતી. સત્ય ગમે તેટલું નિખાલસ હોય, અપ્રિય હોય, અકળાવનારું હોય પણ પ્રકટ કરવામાં કવયિત્રીએ કોઈ આડપડો નથી રાખ્યો. પન્નાનાં કાવ્યો જ નહીં, પણ સમગ્ર ગુજરાતી સાહિત્યમાં અજોડ કહી શકાય તેવાં ગણાવ્યાં હતાં. સ્ત્રીત્વની સાર્થકતાની વિફલતાનાં દિલ વલોવતાં, હૃદયને વીંધી નાખતાં કાવ્યો ગુજરાતી સાહિત્યમાં બીજે ક્યાંય નહીં મળે. પન્નાનાં કાવ્યો અને ગીતો કવયિત્રીની શક્તિનો વિશેષ નથી ?

ચન્દ્રકાન્ત શાહની કવિ તરીકેની સાર્થકતા દર્શાવતાં મધુસૂદનભાઈએ કહ્યું : 'ચન્દ્રકાન્ત શાહ પૂરા અમેરિકન કવિ છે. તેમના 'બ્લ્યૂ જીન્સ' નામે કાવ્યસંગ્રહમાં પદે પદે તેની પ્રતીતિ થાય છે. અમેરિકન સંસ્કૃતિ, અમેરિકન લાઈફ સ્ટાઈલ, અમેરિકન સ્લેન્ગ, અમેરિકન નિઃસંકોચ પ્રકટતા, અંગ્રેજી શબ્દોની ભરમાર – આ બધું ઢગલાબંધ આ કવિની કૃતિઓમાં જોવા મળે છે.

ઘનશ્યામ ઠક્કરની એક સમર્થ કવિ તરીકેની પ્રતિભા ઉપસાવતાં મધુસૂદન કાપડિયાએ કહ્યું હતું કે એક સાચા કવિને શોભે તેવો આગવો મિજાજ આ કવિ પાસે છે. ઉમાશંકરભાઈની પ્રસ્તાવના સાથે ઘનશ્યામ ઠક્કરનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ 'ભૂરી શાહીના કૂવા કાંઠે' ૧૯૮૭માં પ્રગટ થયો. આ કવિનો બીજો કાવ્યસંગ્રહ 'જાંબુડી ક્ષણના પ્રશ્ન પાદરે' લાભશંકર ઠાકરની પ્રસ્તાવના સાથે ૧૯૯૩માં પ્રગટ થયો. ઉમાશંકર અને લાભશંકર જેવાની પ્રસ્તાવનાનું ગૌરવ જેને મળ્યું હોય તેની કવિતામાં સત્વશીલતા હોય, તો જ બને ને ? અશરફ ડબાવાલા વિષેની કાવ્યરચનાઓની ખૂબીઓની વાત કરતી વખતે એ બોલ્યા હતા : અશરફ ગઝલો ઉપર વધુ ઝોક ધરાવે છે. તેની ગઝલોમાં સરળતાની સાથે ઊંડાણ જોવા મળે છે. પણ ઈશકે હકીકીની ગઝલોમાં ગઝલસૌન્દર્યનું વધુ ઊંડાણ જોવા મળે છે. અને શકૂર સરવૈયાની ગઝલોમાં આવતા તળપદા શબ્દોના પ્રયોગ તેમની કાવ્યરચનાઓને આસ્વાદ્ય બનાવે છે.

બંને બેઠકોનું સમાપન કરતાં અનિલાબહેન દલાલે કહ્યું કે ડાયસ્પોરા એટલે વિખરાયેલું. પોતાના મૂળ દેશમાંથી સંજોગોવસાત વિખૂટી પડી અન્ય દેશમાં જઈ વસેલી જાતિ. અમેરિકાનિવાસી મુખ્ય કવિઓમાં ઝુરાપાનું મુખ્ય તત્ત્વ જોવા મળે છે. ભીડમાં પણ આપણે કેવાં એકલાં હોઈએ છીએ ? અશરફ ડબાવાળા પણ તેમનાં કાવ્યસર્જનમાં ઘર તરફ વળવાની વાત રજૂ કરે છે.

સમાપન પછી બપોરે ત્રણ વાગ્યા સુધી ભોજન માટે વિરામ હતો.

બીજી બેઠકના આરંભમાં, ગુજરાતી લેક્સિકોન ડૉટ કૉમના અગ્રણી અશોક કરણિયાએ ડિજિટલાઈઝ્ડ શબ્દકોશની તેમ જ આટોપાઈ રહેલા વિવિધ કામોની ઝાંખી આપી હતી. 'ભગવદ્ગોમંડળ'ના નવ ગ્રંથો પણ હવે નજીકમાં ડિજિટલાઈઝ્ડ સ્વરૂપમાં પ્રાપ્ય હશે, એવી માહિતી ઉચ્ચારી હતી. ગુજરાતી લેક્સિકોન આંદોલનનાં કાર્તિક મિસ્ત્રી, મૈત્રી શાહ, સમૈયા વહોરા, જાગૃતિ દેસાઈ, પલક શાહ, પદ્મા જાદવ સરીખાં બીજાં કાર્યકરોએ પણ તેમનાં કાર્યક્ષેત્રની વિગતે, પણ ટૂંકમાં, સચોટ જાણકારી આપી હતી. તેનાથી પ્રભાવક વાતાવરણ ઊભું થયું હતું અને શ્રીતાવર્ગ ઉત્સાહ અનુભવતો હતો.

ત્યાર બાદ, જાણીતા સાહિત્યકાર, વિચારક અને વક્તા ભોળાભાઈ પટેલની અધ્યક્ષતામાં બપોરની બેઠક નિયત સમયે શરૂ થઈ.

ઓપિનિયન / Opinion

આ બેઠકમાં હાલ બ્રિટનનિવાસી અનિલ વ્યાસ તેમ જ ગુજરાતનિવાસી રમેશ ર. દવે વક્તા હતા. અનિલભાઈએ પોતાનું વક્તવ્ય પેશ કરતા કહ્યું હતું કે ગુજરાતી સાહિત્યનું ફલક ઘણું વિશાળ છે. પાકિસ્તાન, અમેરિકા, બ્રિટન, આફ્રિકા, ઈટલી, ઑસ્ટ્રેલિયા વગેરે દેશોમાં વસતા ગુજરાતી સમાજ છૂટથી માતૃભાષામાં બોલે છે અને લખે છે. અમેરિકા અને બ્રિટન જેવા દેશોમાં તો સાહિત્યસર્જન પણ વિપુલ પ્રમાણમાં થાય છે. પણ અમેરિકામાં જેટલા સાહિત્યકારો છે, એટલા બ્રિટનમાં નથી. ત્યાં સાહિત્યકારોનો રાફડો હોવા છતાં, ચારના ટોળામાં એકાદ સર્જક જોવા મળે છે. અમદાવાદ કે મુંબઈ જેવા શહેરોમાં પણ પુષ્કળ લખાય છે, પણ વંચાય છે ખરું? કોઈ પણ દેશમાં લાંબા સમય સુધી રહ્યા પછી સર્જતું સાહિત્ય એ જ ડાયસ્પોરિક સાહિત્ય કહેવાય. ડાયસ્પોરિક સાહિત્યસર્જનમાં સામયિકોનું પ્રદાન ઘણું મોટું હોવાનું તેમણે જણાવ્યું હતું. એ પછી બ્રિટનમાં નવલિકા ક્ષેત્રે થતાં ખેડાણનો ચિતાર આપ્યો હતો. ત્યાંના સર્જકોની નબળાઈઓ વિષે અંગૂલિનિર્દેશ પણ કર્યો હતો. પણ આ સાથે ત્યાંના સર્જકને સાહિત્યપદાર્થ પોષનારાં સાહિત્યિક સમસામયિકો મળતાં નથી. બુદ્ધિગાહ્ય વિવેચનોનો અભાવ, પુસ્તક પ્રકાશનની યોજનાની ગેરહાજરી, ડાયસ્પોરા લેખકોની કૃતિ જ્ઞાનસત્રમાં સ્થાન મેળવતી નથી, જેવા વગેરે પરિબળોને તે માટે જવાબદાર ઠેરવ્યાં હતાં.

રમેશભાઈ ર. દવેએ નવલકથા માટે ચાર સર્જકો પસંદગી કરી તેમના નવલકથાસર્જનનાં ઊંડાણમાં જઈને કૃતિલક્ષી વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. નીલેશ રાણા, નવીન વિભાકર, ભરત શાહ અને બળવંત નાયકના નવલકથા ક્ષેત્રે થયેલાં ખેડાણની હૃદય રજૂઆત કરી હતી.

અને પછી, ભોળાભાઈ પટેલે અધ્યક્ષીય પ્રવચનમાં ભાષા જીવંત રહેવાની છે, એવો આશાનો સૂર કાઢ્યો હતો. અવિભાઈ હજી હમણાં જ યુનાઈટેડ કિંગડમ સ્થાયી થયા છે. કૂંપળો હજી લીલી છે, પણ બ્રિટનમાં ભાષા જીવંત જ, કેમ કે ભલે તે રસોડાની ભાષા બની રહી હોય, પણ જ્યાં લગી લોકો લાગણીથી ગુજરાતી ભાષામાં વ્યક્ત થતા રહેશે ત્યાં સુધી તે જીવંત રહેવાની છે જ. સૌથી પહેલી ડાયસ્પોરિક વાર્તા અમદાવાદના સુધીર દલાલે 'હાઈટ હોર્સ' નામે લખી હોવાનું તેમણે જણાવ્યું હતું. પણ ડાયસ્પોરિક વાર્તાકારો પાસેથી રંગભેદની વાર્તા કેમ નથી આવતી ? ડાયસ્પોરિક વાર્તાઓનું એક સંપાદન તૈયાર થાય અને તેના સંપાદક અહીંના હોય એવું સૂચન કરીને ભોળાભાઈએ સમાપન કર્યું હતું.

આભારદર્શન વિપુલ કલ્યાણીએ કર્યું હતું. તેમણે આ પરિસંવાદની કાર્યકારણી માટે ગુજરાતી લેક્સિકોનના પ્રણેતા રતિલાલ ચંદરયા, અશોક કરણિયા, કીમ એજ્યુકેશન સોસાયટીના ઉત્તમ પરમાર, પ્રકાશ ન. શાહ, રમેશ ર. દવે તેમ જ તમામ ઉપસ્થિતોનો સહૃદય આભાર માન્યો હતો.

છેવટે, બેઠકનું સમાપન પ્રકાશ ન. શાહે કર્યું. તે કહેતા હતા : 'ડાયસ્પોરાના હલચલની વાતે ભર્યા ભર્યા બે દિવસને છેડે સમાપનવચનો માટે ઊભો થયો છું,' કહી પ્રકાશભાઈએ હૈદરાબાદમાં પચીસેક વર્ષ પહેલાંના દિવસો જ્યારે મનુભાઈ પંચોળી 'દર્શક'ના પ્રમુખપદેથી સાહિત્યપદાર્થને ખંડથી અખંડ ભણીની યાત્રા રૂપે ઓળખાવ્યા હતા. તે કહેતા કતા, 'આ વિપુલભાઈ ત્યારે વિલાયતથી ડાયસ્પોરાની વાતો કરતા આવી લાગ્યા હતા. પછી ૧૯૮૭માં વડોદરા અધિવેશનમાં નિરંજન ભગતની વિશેષ ઉપસ્થિતિમાં આપણે એક વિભાગીય બેઠક શું આયોજન પણ કરેલું. અને હવે તળ ભૂમિમાં બે દિવસ ડાયસ્પોરાની વાતો ! કહ્યું ને, 'You, i.e. we have arrived.' ઠડો હવે ગુજરાતના ખુદના વંડામાં છે.

'ભોળાભાઈ પટેલે ડાયસ્પોરાની પહેલી નવલિકા 'હાઈટ હોર્સ'નો મહિમા કીધો. સુધીર દલાલની એ વાર્તા "સંસ્કૃતિ"માં ચારેક દાયકાઓ પહેલાં વાંચ્યાનું સ્મરણ છે. સુંદર વાર્તા છે તેની ના નહીં, પણ ત્યાં રહ્યે રહ્યે જે રીતે નવેસર ભાવપિંડ બંધાતો આવે તેવી ત્યાંની ધરતીમાં રોપાયેલ ગુજરાતી ડાયસ્પોરિક વાર્તા કદાચ આ નથી.' તેના કારણો આપતાં તે બોલ્યા હતા કે, 'હાઈટ હોર્સ' આજે પુનઃ વાંચવી ગમે, પણ પરિણત ડાયસ્પોરિક વાર્તાના ચોકઠામાં તો આનંદરાવ લિંગાયત ને પન્ના નાયકની વાર્તા જ બેસી શકે.'

(હરનિશ જાનીના આગામી હાસ્યનિબંધસંગ્રહ 'સુશીલા'માંની લેખકની પ્રસ્તાવના અહીં સાબાર પ્રસ્તુત છે : તંત્રી)

મારું લખાણ એ જ મારો પરિચય. હું લખું છું દિલથી અને બોલું છું પણ દિલથી. (એટલે તો પાંચ વાર એન્જિયોપ્લાસ્ટી અને એકવાર ડબલ બાયપાસ સર્જરી કરાવવી પડી.) હું મારી જાતને ગુજરાત એક્સપ્રેસનું સંતાન ગણાવું છું. તેથી તો મને લોકો ગમે છે. વાતો ગમે છે. વાતોનો ભૂખ્યો છું. મારા વાતસંગ્રહ 'સુધન'ને, અમેરિકા, ઈંગ્લેંડ અને ગુજરાતમાં પણ સારો આવકાર મળ્યો. ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગરે તેની ખાસ નોંધ લીધી, અને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વિદ્વાનોએ પણ સારો આવકાર આપ્યો. આ હળવા નિબંધો પણ સૌને ગમશે, એવી આશા રાખું છું.

ચાર દાયકાના મારા અમેરિકા-નિવાસની અસર, આ હળવા નિબંધોમાં અહીં રજૂ કરું છું. માણસ ભલે ગુજરાતમાંથી નીકળી જાય; પરંતુ માણસમાંથી ગુજરાત નથી નીકળતું. એટલે ચાર દાયકા અમેરિકામાં વિતાવ્યા બાદ પણ હું ગુજરાતી જ છું. એમ કહેવાય કે હું 'ગુજરાતી અમેરિકન નાગરિક' છું. અહીં અમેરિકન વાતાવરણમાં પણ; સપનાં તો ગુજરાતીમાં જ આવે છે. આ ગાળામાં નહિવત્ ગુજરાતી સાહિત્ય મારાથી વંચાયું છે. પરંતુ અંગ્રેજી સાહિત્ય ઘણું વાંચ્યું-માણ્યું છે. ચેમ્બોવ, મોપાંસા, માર્ક ટ્વેઇન, ઓ'હેનરી જેવા લેખકોની કલમનો ચાહક રહ્યો છું. ઝવેરચંદ મેઘાણી, મરાઠીના પુ.લ. દેશપાંડે અને ઉર્દૂના મન્નો પણ મારા પ્રિય રહ્યા છે. આજકાલ ભારતની નવી પેઢીના અંગ્રેજી લેખકો, જેવા કે ઝુમ્પા લાહિડી, સુકેતુ મહેતા, શશી થરૂર, કિરણ દેસાઈ વગેરેને પણ માણું છું. આ નવી પેઢીને વાંચતાં તાજગી લાગે છે. જ્યારે ગુજરાતી સાહિત્ય હજુ નવી સદીમાં પણ ચીલાચાલુ અને ચોખલિયા વિષયોમાંથી બહાર નીકળી શક્યું નથી.

મને અમેરિકન હ્યુમર ગમે છે. તેમાં પણ ટીવી પર આવતો સાઈનફેલ્ડ, બિલી ક્રિસ્ટલ, જ્યોર્જ કાર્ટિ, બિલ કોસ્બી જેવાની હ્યુમર તો ખૂબ ગમે છે. હસતાં હસતાં આંખમાં પાણી આવે છે. તેનું કારણ એ કે તેમની વાતોમાં મને મારી જાત દેખાય છે. ભારતથી પહેલવહેલો અમેરિકા આવ્યો હતો ત્યારે નવાઈ એ વાતની હતી કે મારા રોજિંદા જીવન-સંપર્કમાં આવતી અજાણી વ્યક્તિ પણ મારી સાથે હળવાશી-મજાકથી વાત કરતી. આ પ્રજા પોતીકી વિનોદ વૃત્તિને લીધે આગળ વધી છે. આપણે ત્યાંની હિંદી ફિલ્મોમાં બહુ ફૂર અને ફૂડ હ્યુમર હોય છે. જે સમાજ જાડી સ્ત્રી - ટુન ટુન કે ઠીગણા મુકરી પર હસે એ સમાજને શું કહેવું? અને એવું મનોરંજન પીરસનારાઓની સેન્સ ઓફ હ્યુમરને પણ શું કહેવું? આપણે તોતડા, લંગડા, જાડા માણસોને અને માણસની શારીરિક ખામીઓને હાસ્યનું નિમિત્ત બનાવીએ છીએ. એક પ્રજા તરીકે આપણે શુષ્ક છીએ. બીજાની ટીકા કરીને ઊપજેલા હાસ્ય કરતાં પોતાની જાત પર ઊપજાવેવું હાસ્ય જ ઉત્તમ ગણાય. તેવું હાસ્ય આપણે ત્યાં બહુ ઓછું જોવા મળે છે.

'કિમ્બલવુડ'ની જીવનના જવાબમાં પ્રકાશભાઈએ ખુલાસો આપતા કહ્યું કે, 'મધુ રાય આમ તો અહીંથી એક સુપ્રતિષ્ઠિત સર્જક લેખે ત્યાં ગયા હતા. પણ અમેરિકાના છેડેથી રાશિવાર કન્યાતલાશમાં ઊતરી ગુજરાતમાં આવવા ગુજુ જણની આ નવલ, કદાચ આપણા સમયનો પેરાબલ - એક પરિણત લેખકની કલમે બની આવેલ કરપીણ મુઘટતામાં ઊપડક સપડાયેલ ગુજરાતી તરુણનું ચિત્ર આપે છે. મધુ રાય વાર્તા માંડે એટલે ફાંકડી જ માંડે. પણ તેના નાયકમાં એક અધકચરાઈ છે. તે સામાન્ય માણસ જેવાં સપનાં જુએ છે. પણ તેમાં કશું ખોટું નથી. પણ આ જગત પર જિંદગીની જદોજેહાદમાં પ્રજાઓ અથડાતીકૂટાતી ઝઝૂમીને જે નવરચના સારુ મથી છે, તે ક્યાં છે તેમાં? એ માટે તો બળવંત નાયકની ' - ને ધરતીની ખોળે આભ વેરાયું' કે 'Passage to Uganda' કને જવું પડે.'

પ્રકાશભાઈ કહેતા હતા : અહીં સમાજમાં નીચે રહેલ (અને નીચો જ રહેત) એવું લોક ત્યાં પુગી નવા લોકોમાં ગોઠવાઈ ગયું છે. ભૈ, આ જ ઈંગ્લેન્ડની ભૂમિ પર આપણો તરુણ છાત્ર નામે મોહનદાસ બેરિસ્ટર બન્યો હતો. અને સિબરલ ડેમોક્રસીની શિક્ષાદિક્ષા પછીથી આફ્રિકે સેવાઈ સત્યાગ્રહની ટચલી ડાળી રૂપે ફૂટી આવી હતી. વડોદરામાં મેં અમી ભરી આશા કરી હતી કે મારી ભાષાને એલન પેટન કૃત 'કાય ધ બિલ્ડ કન્ડ્રી' સદૃશ કંઈક મળો. ત્યારે નહીં એટલી તીવ્રતાથી આજે તે જરૂર અનુભવું છું, કેમ કે, ૨૦૦૨ના ગુજરાતમાં ઊભો છું. આ જે એમાં (આઉટસાઈડર) વાસોની ટહેલ પણ જોવું છું. ... ઓંવર ટુ ન્યૂ વર્લ્ડ.'

અને પછી આ બેઠક અહીં સમેટાઈ હતી.

[324 Horn Lane, Acton, LONDON W3 6TH, U.K.]

હું 1969માં દોઢસો પેસેન્જરવાળા બોઈંગ 707માં અમેરિકા આવ્યો હતો. તે પ્લેને પાંચ દેશોમાં તો સ્ટોપ લીધા હતા ! આજે પાંચસો જણને ભરીને ન્યૂ યોર્કથી સીધી અમદાવાદ જતી પ્લેનની સર્વિસ લભ્ય છે. ત્યારે અમેરિકાથી બે મિનિટ ના ફોનને જોડતા ત્રણ કલાક લાગતા. આજે ભારતમાં ખિસ્સે ખિસ્સે ફોન છે. ત્યારે હું રાજપીપળાના સ્ટેશને ઘોડા ગાડીમાં આવ્યો હતો. આજે ઘોડાગાડીનું ચિત્ર પણ મળવું મુશ્કેલ છે. અને હવે લોકો પ્લેનની મુસાફરી જાણે ઘોડાગાડીમાં કરતા હોય એમ કરે છે. આ છેલ્લા 40 વરસમાં ટેકનોલોજીએ જેટલી પ્રગતિ કરી છે તેટલી પ્રગતિ છેલ્લાં 400 વરસમાં નથી કરી. અને હવે પછીનાં 40 વરસમાં નેનો-ટેકનોલોજીને કારણે જે પ્રગતિ થશે તે તો છેલ્લાં 4,000 વરસમાં નથી થઈ એવી થશે. થોડા જ સમયમાં આ જાતના કાગળનાં પુસ્તકો અદૃશ્ય થઈ જશે અને તેની જગ્યાએ કમ્પ્યુટરનાં ઈ-પુસ્તકોનું ચલણ આવશે. 1969માં અમદાવાદના ટાગોર હોલના મેદાનમાં ભરાયેલા એક વિજ્ઞાન-મેળામાં એક રૂપિયામાં ટીવીનું જીવંત પ્રસારણ જોયું હતું. આજે ભારતમાં ઘેરેઘેર અહીંસો ચેનલવાળા ટીવી ઉપલબ્ધ છે. ત્યારે ફિલ્મો કચરા જેવી બનતી, આજે પણ કચરા જેવી જ બને છે. ફેર એટલો જ છે કે હવે હીરોઈનો માટે વેષભૂષાના ખર્ચા નથી કરવા પડતા. અને પહેલાં હીરોઈન હીરોને ભેટતી ત્યારે વચ્ચે પોતાના હાથ રાખતી. હવે ભેટવાની જગ્યાએ દશ ફૂટ દૂરથી ફૂદકો મારીને હીરોઈન હીરોની કમ્મરે લટકે છે. 1969માં એક ઝાલરના સાત રૂપિયા હતા. આજે પચાસ છે. ત્યારે મહાત્મા ગાંધીનાં નામની અસર હતી. તેમની સાથે ચળવળમાં ભાગ લેનાર લોકો જીવિત હતા. આજે ગાંધીજી એક ફિલ્મ - બની ગયા છે.

ગુજરાતી ભાષા કોઈ એક વ્યક્તિ કે એક સંસ્થાના પ્રયત્નોથી ન ટકે. સૌએ સાથે મળીને ટકાવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. મને તો લાગે છે કે આપણે વ્યવસ્થિત રીતે ગુજરાતીને મારવા બેઠા છીએ. મંદિરો, યજ્ઞો કે મહારાજો પાછળ લાખ્ખો રૂપિયા વાપરી - વેડફી નાખનાર એક પુસ્તક ખરીદી શકતા નથી. નાચનારાઓ પાછળ લાખ્ખો ખર્ચનારા લેખક કે કવિને પાંચ પૈસા આપતાં મરવા પડે છે.

હું 1969માં દોઢસો પેસેન્જરવાળા બોઈંગ 707માં અમેરિકા આવ્યો હતો. તે પ્લેને પાંચ દેશોમાં તો સ્ટોપ લીધા હતા ! આજે પાંચસો જણને ભરીને ન્યૂ યોર્કથી સીધી અમદાવાદ જતી પ્લેનની સર્વિસ લભ્ય છે. ત્યારે અમેરિકાથી બે મિનિટ ના ફોનને જોડતા ત્રણ કલાક લાગતા. આજે ભારતમાં ખિસ્સે ખિસ્સે ફોન છે. ત્યારે હું રાજપીપળાના સ્ટેશને ઘોડા ગાડીમાં આવ્યો હતો. આજે ઘોડાગાડીનું ચિત્ર પણ મળવું મુશ્કેલ છે. અને હવે લોકો પ્લેનની મુસાફરી જાણે ઘોડાગાડીમાં કરતા હોય એમ કરે છે. આ છેલ્લા 40 વરસમાં ટેકનોલોજીએ જેટલી પ્રગતિ કરી છે તેટલી પ્રગતિ છેલ્લાં 400 વરસમાં નથી કરી. અને હવે પછીનાં 40 વરસમાં નેનો-ટેકનોલોજીને કારણે જે પ્રગતિ થશે તે તો છેલ્લાં 4,000 વરસમાં નથી થઈ એવી થશે. થોડા જ સમયમાં આ જાતના કાગળનાં પુસ્તકો અદૃશ્ય થઈ જશે અને તેની જગ્યાએ કમ્પ્યુટરનાં ઈ-પુસ્તકોનું ચલણ આવશે. 1969માં અમદાવાદના ટાગોર હોલના મેદાનમાં ભરાયેલા એક વિજ્ઞાન-મેળામાં એક રૂપિયામાં ટીવીનું જીવંત પ્રસારણ જોયું હતું. આજે ભારતમાં ઘેરેઘેર અહીંસો ચેનલવાળા ટીવી ઉપલબ્ધ છે. ત્યારે ફિલ્મો કચરા જેવી બનતી, આજે પણ કચરા જેવી જ બને છે. ફેર એટલો જ છે કે હવે હીરોઈનો માટે વેષભૂષાના ખર્ચા નથી કરવા પડતા. અને પહેલાં હીરોઈન હીરોને ભેટતી ત્યારે વચ્ચે પોતાના હાથ રાખતી. હવે ભેટવાની જગ્યાએ દશ ફૂટ દૂરથી ફૂદકો મારીને હીરોઈન હીરોની કમ્મરે લટકે છે. 1969માં એક ઝાલરના સાત રૂપિયા હતા. આજે પચાસ છે. ત્યારે મહાત્મા ગાંધીનાં નામની અસર હતી. તેમની સાથે ચળવળમાં ભાગ લેનાર લોકો જીવિત હતા. આજે ગાંધીજી એક ફિલ્મ - બની ગયા છે.

અમેરિકા પણ પહેલાં જેવું નથી રહ્યું, ત્યારે જગતની દશ બેન્કોમાં છ અમેરિકાની હતી. આજે અમેરિકન બેન્કો દેવાળાં કાઢે છે. આજે જગતના અબજોપતિ ભારતમાં વસે છે. 1969માં અમેરિકનોએ ચન્દ્ર પર પહેલો પગ મૂક્યો હતો. આજે માનવી મંગળ પર જવાની વાતો કરે છે અને ચન્દ્ર પર ભારત સહિત અડધો ઝડન દેશો પહોંચવાના તબક્કામાં છે, ત્યારે પેટ્રોલ 30 સેન્ટમાં એક ગેલન મળતું, આજે તેના 3 ઝાલર થઈ ગયા છે. ત્યારે જગતમાં સોવિયેત યુનિયન હતું, અને બાંગ્લાદેશ નહોતો.

અમેરિકામાં ચોવીસ કલાક અંગ્રેજીના વાતાવરણમાં રહીને ગુજરાતી લખવું એટલે વાવાઝોડામાં ઘીવો સળગાવવા જેવી વાત થઈ. તેમ છતાં અહીં ગુજરાતી બોલાય છે - લખાય છે - છપાય પણ છે. તે આનંદની વાત છે, પરંતુ તે પહેલી પેઢીના ગુજરાતીઓ પૂરતું મર્યાદિત છે. એટલે બહુ ઓછા મરજીવા સંપાદકો સામાયિકો બહાર પાડે છે. ગુજરાતી ભાષા કોઈ એક વ્યક્તિ કે એક સંસ્થાના પ્રયત્નોથી ન ટકે. સૌએ સાથે મળીને ટકાવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. મને તો લાગે છે કે આપણે વ્યવસ્થિત રીતે ગુજરાતીને મારવા બેઠા છીએ. મંદિરો, યજ્ઞો કે

માતૃભાષા તમારો પાયો છે અને તે જ કાચો રહેશે તો શું ઈમારત બુલંદ થવાની ?

• કેયૂર કોટક

ગુજરાતી સાંભળીએ,
ગુજરાતી બોલીએ,
ગુજરાતી વાંચીએ,
ગુજરાતી લખીએ,
ગુજરાતી જીવીએ.

આ પંચશીલ સૂત્રોના પ્રણેતા વિપુલ કલ્યાણી એટલે ગુજરાતી માતૃભાષાના જતન માટે જીવતા અને જીવવાની પ્રેરણા આપતા વિદેશમાં વસતા સવાયા ગુજરાતી. વિલાયતની 'ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી'ના મહામંત્રી વિપુલ કલ્યાણી બ્રિટનનાં ગુજરાતી માસિક સામયિક "ઓપિનિયન"ના તંત્રી છે. "નિરીક્ષક" વિચાર પત્રના તંત્રી પ્રકાશ ન. શાહના ઘરે તેમની સાથે ગુજરાતી ભાષા ને સાહિત્ય પર થયેલી વાતચીત :

પંચશીલ સૂત્ર...

પાકિસ્તાનમાં 1980ના દાયકામાં મોહમ્મદ પોલાણી ગુજરાતી સામયિક "મેમણ ન્યૂઝ" ચલાવતા હતા. તેઓ આધિક રીતે સદ્ગર હતા. સામયિકનું સંપાદકીય કામકાજ અન્ય કોઈ વ્યક્તિ સંભાળે પણ પોલાણીને ગુજરાતી ભાષા પ્રત્યે ખૂબ પ્રેમ. તેઓ ક્યારેક-ક્યારેક સામયિકમાં લેખ પણ લખતા. એક વખત તેમણે તેમના લેખમાં 'ગુજરાતી બોલો', 'ગુજરાતી વાંચો' અને 'ગુજરાતી લખો' - આ ત્રણ સૂત્રો આપ્યાં. મને તે ખૂબ પસંદ પડી ગયા. પણ તેમાં અમે થોડો સુધારો કર્યો. પોલાણી સાહેબના સૂત્રમાં બીજા લોકોને ગુજરાતી ભાષા પ્રત્યે પ્રેમ રાખવાનું કહેવામાં આવતું પણ તેમાં વ્યક્તિએ પોતે ગુજરાતી ભાષા માટે કશું કરવાનું નહોતું. એટલે અમે તેમાં 'ગુજરાતી બોલીએ', 'ગુજરાતી વાંચીએ' 'ગુજરાતી લખીએ' -નો ફેરફાર કર્યો અને બાકીના બે વધારાના સૂત્રો જોડી દીધા. આ રીતે આ પંચશીલ સૂત્રનો જન્મ થયો.

.....
મહારાજે પાછળ લાખ્ખો રૂપિયા વાપરી - વેડફી નાખનાર એક પુસ્તક ખરીદી શકતા નથી. નાચનારાઓ પાછળ લાખ્ખો ખર્ચનારા લેખક કે કવિને પાંચ પૈસા આપતાં મરવા પડે છે. અમેરિકામાં જન્મેલી નવી પેઢીને ગુજરાતી બોલતાં - વાંચતાં નથી આવડતું. છતાં ગુજરાતી બોલતાં માબાપની વાતો સમજે છે. અમેરિકામાં ગુજરાતી ટકશે ખરી ? કહેવું પડે - ઓન્લિ ગોડ નોઝ - ! અમેરિકામાં જ શા માટે ? ગુજરાતમાં તે ટકશે ? છાપાંઓમાં લખાતી અને ટીવી પર બોલાતી ગુજરાતી ભાષા જોતાં તો કહેવું પડે - ઈવન ગોડ ડઝ નોટ નો ! -

મારા પહેલા વાર્તા સંગ્રહને મારા બાપુજીનું નામ આપું હતું - 'સુધન'. એટલે આ બીજા પુસ્તકને સ્વાભાવિક રીતે મારી બાનું નામ આપવું યોગ્ય છે - 'સુશીલા'. માતાનું ઋણ તો કદી માથેથી ઊતરવાનું નથી. અને આપણાથી માતાના નામની હોસ્પિટલ તો બનવાની નથી. તો આ રીતે એને અંજલિ આપવાની તક ઝડપી લઉં છું. મારી બા જગતની બધી માતાઓ જેવી

મળી મળી મને માતૃભાષા ગુજરાતી ...

ગુજરાતી ભાષા આપણી માતૃભાષા છે, આપણા વારસાની ભાષા છે । મારા બાપદાદાનું વતન જામનગર પણ મારો પ્રાથમિક અભ્યાસ જામખંભાળિયામાં. તે સમયે મારા શિક્ષક ક્રાંતિભાઈ અને હેડમાસ્ટર એમ પી ભટ્ટે ગુજરાતી ભાષા પ્રત્યે મારી પ્રીત બાંધી. તમને ક્યા વિષયમાં રસ પડશે તેનો સૌથી મોટો આધાર તમારા પ્રાથમિક શિક્ષકો પર છે અને મને શિક્ષકો હંમેશાં ઉત્તમ મળ્યાં છે. મેં ઉચ્ચ માધ્યમિક શિક્ષણનો અભ્યાસ પૂર્વ આફ્રિકાના ટાનઝાનિયામાં મેરુ પર્વતની તળેટીમાં અરુશામાં કર્યો. ત્યાં મને રણજીત દેસાઈ અને બાલકૃષ્ણ પટેલ જેવા શિક્ષકો મળ્યા જેમણે ગુજરાતી ભાષા પ્રત્યેના મારા પ્રેમમાં વૃદ્ધિ કરી. અન્યારે હું ગુજરાતી ભાષા પ્રત્યે જે કાંઈ ફરજ અદા કરું છું તે આ શિક્ષકોની દેણગી છે.

સ્ટાનડર્ડ બા હતી. પોતાનાં છોકરાંઓનું હમેશાં રક્ષણ કરવા માંગતી. તેને આમ તો ભગવાનમાં ભારે શ્રદ્ધા હતી. તેમ છતાં, અમારા રક્ષણની જવાબદારી તેણે પોતાના હાથમાં રાખી હતી. હું અમેરિકા આવ્યો, ત્યારે ના-છૂટે એ કામ 'સેકન્ડ બેસ્ટ' ભગવાનને સોંપું - 'હે, રણછોડરાય ! પરદેશમાં મારા દીકરાનું રક્ષણ કરજે.'

આ પુસ્તક અમારાં ત્રણ બાળકો - આશિની, શિવાની અને સંદીપને અર્પણ કરું છું. તેમનાં કારણે અમેરિકન જીવન જીવવા મળ્યું. તેમની સ્કૂલની પ્રવૃત્તિમાં અમારે ભાગ લેવો પડતો, તેમની સાથે તેમની સ્પોર્ટ - મેચોમાં કેટલીયે સાંજ જવું પડતું. તેમની સ્કૂલના બેન્ડની પ્રવૃત્તિને કારણે અમેરિકન વાતાવરણમાં જ રહેવું પડતું. પરિણામે તેમના મિત્રોનાં, અમેરિકન માબાપોનાં સંપર્કમાં આવવાનું થતું. ત્રણ પાસેથી કાંઈકને કાંઈક શીખવા મળ્યું છે.

મોટી દીકરી આશિની પાસેથી હું પોઝિટિવ એટિટ્યૂડ શીખ્યો. આ 'હકારાત્મક મનોવલણ'ને કારણે તેને પાંચમી ગ્રેડમાં સ્વિમિંગના વિષયમાં, પરીક્ષામાં 'એ' ગ્રેડ મળ્યો હતો. મજાની વાત તો તે હતી કે એને સ્વિમિંગ આવડતું જ નહોતું ! એની ટીચરે અમને કહ્યું કે, આ 'એ' ગ્રેડ તેની એટિટ્યૂડ માટે આપ્યો છે. આખા ક્લાસમાં શિસ્ત અને વર્તનમાં એને કોઈ ન પહોંચે !

બીજી, શિવાની. દિલની ખૂબ ભલી છે. તે હાઈ સ્કૂલમાં હતી ત્યારે અમારી ઈન્ડિયાની મુલાકાત દરમિયાન જોયેલી ગરીબાઈ પરથી લખેલા એના 'અલિસા' નિબંધને, ન્યૂ જર્સીની સ્કૂલોમાં યોજાયેલી નિબંધ હરીફાઈમાં 500 ડોલરનું પહેલું ઈનામ મળ્યું, જે તેણે ગરીબોને દાનમાં આપી દીધું. તે ફંક્શનમાં મને અને મારી પત્નીને શિવાનીનાં માબાપ તરીકે જે સન્માન મળ્યું હતું તે જીવનભર નહિ ભુલાય.

દીકરો સંદીપ મિતભાષી છે; પરંતુ, 'ડૂડ, આઈ લવ યુ' કહેવાનું ભૂલતો નથી. આ ત્રણે સંતાનો લખી

માતૃભાષા એટલે આત્મવિશ્વાસ ...

કહેવાય છે કે, જે વ્યક્તિ પાસે પોતાની માતૃભાષાની સારી જાણકારી હોય તે અન્ય ભાષા સારી રીતે અને ઝડપથી શીખી શકે. માતૃભાષા તમારો પાયો છે અને તે જ કાચો રહેશે તો શું ઈમારત બુલંદ થવાની ? માતૃભાષા વ્યક્તિને આત્મવિશ્વાસ આપે છે. આ વાત અનેક અભ્યાસ પરથી સાબિત પણ થઈ છે.

ઈંગ્લેન્ડમાં વસતાં ગુજરાતીઓમાં 1970ના દાયકામાં પોતાના સંતાનોને અંગ્રેજી માધ્યમમાં શિક્ષણ આપવાનું પસંદ કરતાં હતા. પણ એક અભ્યાસ પરથી સાબિત થયું છે કે જે બાળકને પોતાની માતૃભાષામાં શિક્ષણ મળે છે તે આગળ જતાં વધુ સારો અભ્યાસ કરી શકે છે. યુરોપીયન યુનિયનના દેશોના લોકો પણ પોતાના બાળકોને જર્મન, ફ્રેન્ચ જેવી પોતાની મૂળ ભાષામાં શિક્ષણ આપી રહ્યાં છે.

વીસમી સદીમાં ગુજરાતના ત્રણ જાણીતા સાક્ષર મહાત્મા ગાંધી, મોહમ્મદ અલી ઝીણા અને ટોચના સાહિત્યકાર કનેયાલાલ મુનશીએ પોતાનો અભ્યાસ ગુજરાતીમાં કર્યો. આ ત્રણેયનું ગુજરાતી આવા દરજ્જાનું. અલબત્ત, ઝીણાને પાછળથી ગુજરાતીનો મહાવરો છૂટી ગયો હતો. પણ કહેવાનો અર્થ એ છે કે, આ ત્રણેયનો પાયો માતૃભાષા ગુજરાતી હતો તેમ છતાં તેઓ અંગ્રેજીનાં સારામાં સારા જાણકાર હતા.

જાણે છે. વળી ઈન્ટરનેટ પર ત્રણેના બ્લોગ છે. આજે આશિની સરસ લેખિકા છે. તેનાં ઈંગ્લિશ કાવ્યો અને લેખો અમેરિકી સામયિકોમાં છપાય છે. આવાં સુંદર - સમજી સંતાનોનો જથ્થો તેમની માતાને જ જાયને ! જતે દિવસે આમાંનું કોઈ સંતાન પોતાની માતા માટે કાંઈ નામના કાઢે તો નવાઈ નહીં. અને આવાં સુંદર સંતાનો આપવા બદલ મારી પત્ની હંસાનો આભાર તો માનવો જ રહ્યો.

અંતે,, જે સાહિત્યમાં વાચકને પોતાની જાત દેખાય, તે સાહિત્ય તેને ગમે. જે પુસ્તક વાચકને માટે અરીસાનું કામ કરે તે પુસ્તક વાચકને પોતાનું લાગે. મારા વાચકો - પોતાઓનો હૃદયપૂર્વક આભાર. તેમના ટેલિફોન કોલ અને ઈ-મેઈલ મને હંમેશાં યાદ કરાવડાવ્યું છે કે, ભાઈ હરનિશ, તું માત્ર નિજાનંદ માટે નથી લખતો. તારે બીજાઓને પણ આનંદ આપવાનો છે. આવા સુજ્ઞ વાચકોએ મારી લખવાની યાત્રા વધારી છે. તેઓએ 'સુધન'ને બિરદાવ્યું; હવે 'સુશીલા'ને એવો જ આવકાર આપશે. મારી વાતોમાં તમને પોતાનું કાંઈકને કાંઈક દેખાશે. દરેકને બધું જ ગમે એમ તો બનવાનું નથી. તેમ છતાં, વાંચીને આનંદ આવે તો ગામને કહેશે, અને ન ગમે તો મને કહેશે.

એ જ આશા સાથે ફરીથી સૌનો આભાર.
[4, Pleasant Drive, Yardville, NJ 08620
U.S.A.]
e-mail : harnish5@yahoo.com

મનોચિકિત્સકોનું માનવું છે કે, જે વ્યક્તિ પોતાની માતૃભાષા સારી રીતે સમજી શકે તે સરેરાશ ચારથી પાંચ ભાષા ઝડપથી શીખી શકે । માતૃભાષા આપણો વારસો છે અને તે આત્મવિશ્વાસ પ્રદાન કરે છે.

ગુજરાતી ભાષાનું ભવિષ્ય...

ગુજરાતી ભાષાનાં ભવિષ્ય વિશે કોઈ પણ ધારણા બાંધવી મુશ્કેલ છે, પણ તેનો આધાર ચોક્કસ વર્તમાન સ્થિતિ અને સંજોગો પર છે અને હાલની સ્થિતિ સારી નથી તે હકીકત છે। આપણે આપણી જ મા(માતૃભાષા)થી દૂર થઈ રહ્યાં છીએ. ગુજરાતમાં જ વસતા ગુજરાતીઓમાં અંગ્રેજી પ્રત્યેનો મોહ વધતો જાય છે. અહીં અંગ્રેજી માધ્યમની શાળાઓની સંખ્યા દિવસે અને દિવસે વધતી જાય છે. આપણા વેપારીઓ હવે હિસાબના ચોપડા પણ ગુજરાતીને બદલે અંગ્રેજીમાં લખે છે. ગુજરાત સરકારનો વ્યવહાર સુધાં અંગ્રેજીમાં થાય છે. કહેવાનો અર્થ એ નથી કે તમારે અંગ્રેજી શીખવું ન જોઈએ. પણ મને નિરંજન ભગતનો એક વિચાર અત્યંત પસંદ છે જે દરેક ગુજરાતીએ પોતાના જીવનમાં ઉતારવો જોઈએ: 'માધ્યમ ગુજરાતી, પણ ઉત્તમ અંગ્રેજી'.

ગુજરાત સરકાર : ન દિશા, ન દૃષ્ટિ

ગુજરાત સરકારને તો અંગ્રેજીનું ઘેલું લાગ્યું હોય તેવું લાગે છે. આ સરકાર પાસે માતૃભાષાના સંવર્ધન માટે ન તો કોઈ દિશા છે ન કોઈ દૃષ્ટિ. હકીકતમાં રાજ્ય સરકારે વારસાની ભાષાના સંવર્ધન માટે યોગ્ય કદમ લેવાં જોઈએ. તેના માટે ગુજરાતી સાક્ષરોને પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ.

વિશ્વકરણ અને પ્રાદેશિક ભાષાઓ

વિશ્વકરણે છેવાડાના માણસનો દાટ વાળ દીધો છે. તેમાં સામાન્ય માણસની કોઈ ચિંતા નથી. ચિંતા છે ધનિકો અને ઉદ્યોગપતિઓની. આપણે વાત ભાષાની કરીએ તો વિશ્વકરણે પ્રાદેશિક ભાષાના મૂળિયાં હચમચાવી દીધાં છે. કોઈ પણ ભાષાના મૂળમાં રોજગારી અને અર્થતંત્ર હોય છે. વિશ્વકરણમાં અંગ્રેજીનું પ્રભુત્વ વધતું જાય છે. રોજગારી અને અર્થતંત્ર અંગ્રેજી આધારિત છે. એટલે સ્વાભાવિક રીતે લોકોનો ઝુકાવ તેની તરફ વધી રહ્યો છે. પણ તેનો ભોગ માતૃભાષાઓ બની રહી છે. અધૂરામાં પૂરું આ માતૃભાષાઓને સરકાર અને અર્થતંત્રનું પીઠબળ રહ્યું નથી એટલે પડતાં પર પાટું. ગુજરાતની યુનિવર્સિટીઓ પણ બજારું અમેરિકન યુનિવર્સિટીઓનું આંધળું અનુકરણ કરી રહી છે અને ધનિકો તથા બિનનિવાસી ભારતીય (એનઆરઆઈ)નાં સંતાનો માટેની બની ગઈ છે.

બ્રિટનમાં ગુજરાતી ભાષા

કેન્દ્ર સબળ હશે તો પરિઘે ય કામ થશે । ગુજરાતમાં વસતા ગુજરાતીઓ પોતાની માતૃભાષાનું કેવું જતન કરે છે તેને આધારે વિદેશમાં ગુજરાતી ભાષાની દશા અને દિશા નક્કી થશે. બ્રિટનમાં પહેલી ગુજરાતી પ્રાથમિક શાળાની શરૂઆત વર્ષ 1964માં થઈ હતી. તે પછી 1990ના દાયકા સુધી ગુજરાતી શાળાઓની સંખ્યા વધતી જતી હતી. ત્યાં સુધી આ શાળાઓમાં એકાદ લાખ ગુજરાતીઓએ ગુજરાતી ભાષામાં જ શિક્ષણ લીધું હતું. પણ ધીમેધીમે હવે પરિસ્થિતિ બદલાઈ રહી છે.

ત્યાં વસતાં ગુજરાતીઓ પણ પોતાનાં બાળકોને અંગ્રેજી માધ્યમમાં ભણાવવાનું વધારે પસંદ કરી રહ્યાં છે.

વિપુલ કલ્યાણી

બ્રિટનમાં ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી

બ્રિટનમાં ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીની શરૂઆત 12મી ફેબ્રુઆરી, 1977ના દિવસે થઈ હતી । તેને હવે ત્રણ દાયકા પૂરાં થઈ ગયા છે. અકાદમી અંતર્ગત ગુજરાતી ભાષાના સંવર્ધન માટે નિયમિતપણે કાર્યક્રમો યોજે છે. અમારી પાસે 60થી 70 કવિ-લેખકો છે જેમાં દીપક બારડોલીકર, અદમ ટંકારવી, યોગેશ પટેલ, બળવંત નાયક અત્યંત પ્રતિભાશાળી છે.

વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્ય

સાહિત્યકારો અને સાહિત્યપ્રેમીઓ બંનેમાં વાંચન ઘટ્યું હોય તેવું મને લાગે છે। સર્જકોમાં જોઈએ તેવી સફળતા વર્તાતી નથી । તેની પાછળ શિક્ષણનું ક્ષયનું જતું સ્તર જવાબદાર છે. એક સમયે લોકશિક્ષકો અને મહાજનો ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યને પ્રોત્સાહન આપતાં હતાં. લોકો સુધી ગુજરાતી સાહિત્યને પહોંચાડવાનું એક મિશન હતું, એક દૃષ્ટિ હતી, સમજણ હતી. આજે ગુજરાતી ભાષાને જીવંત રાખવાનો પડકાર વધી રહ્યો છે. ગુજરાતી ભાષા માટે મિશનની ભાવના સાથે ગણ્યાં-ગાંઠ્યાં માણસો કામ કરે છે અને જે લોકો કમિશનથી કામ કરે છે તે પણ પોતાનાં કાર્ય પ્રત્યે વફાદાર નથી.

મહેન્દ્ર મેઘાણી : આશાનો દીપ

ગુજરાતી ભાષાના અંધકારમય ભવિષ્યમાં મહેન્દ્ર મેઘાણી આશાનો દીપ છે । તે ઠેરઠેર અત્યંત સફળ પુસ્તકમેળા યોજી ગુજરાતી ભાષાનો દીપ પ્રજ્જ્વલિત રાખવાનો ઉત્તમ પ્રયાસ કરી રહ્યાં છે. તેમના પુસ્તકમેળાઓમાં ગુજરાતી ભાષામાં જ પ્રસિદ્ધ થયેલા પુસ્તકોનું વેચાણ થતું જોઈએ ત્યારે ગુજરાતી સાહિત્યની ચિંતા થોડી હળવી થઈ જાય છે.

મનપસંદ ગુજરાતી સાહિત્યકારો

ગાંધીજી, ર. વ. દેસાઈ, કનેયાલાલ મુનશી, ધૂમકેતુ, ઉમાશંકર જૈશી, નહાનાલાલ. મનુભાઈ પંચોળીની તમામ કૃતિઓ અને ઉમાશંકર જૈશીની કવિતાઓ બહુ ગમે. કવિતામાં ઊંડો રસ છે. દુઃખ છે કે અત્યારે કવિતા ઝાઝી બનતી જ નથી.

સમકાલીન મનપસંદ ગુજરાતી સર્જકો

ગુજરાતી ડાયસ્પોરાના વલ્લભ નાંઠા, દીપક બારડોલીકર, કૃષ્ણાદિત્ય વગેરે । ઉપરાંત પત્તા નાયક અને અહીંના રાજેન્દ્ર પટેલનાં સર્જન પણ વાંચવાં ગમે છે. મનોજ જૈશીનું સર્જન પણ મીઠું લાગે છે.

ઉમાશંકર જૈશી અને ઝવેરચંદ મેઘાણીની કૃતિનો વિરોધ કરનારા

ગુજરાત યુનિવર્સિટી, ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી અને ભાવનગર યુનિવર્સિટીએ ઉમાશંકર જૈશી અને ઝવેરચંદ મેઘાણીની કૃતિઓમાં દલિતવર્ગ માટે પ્રતિબંધિત શબ્દનો ઉપયોગ થયો હોવાથી તેને અભ્યાસક્રમમાંથી દૂર કરી છે તેવું સાંભળ્યું ત્યારે ખરેખર દુઃખ થાય છે । આ મહાન સાહિત્યકારોનું સાહિત્ય તત્કાલિન સમાજનું પ્રતિબિંબ રજૂ કરે છે. સાહિત્યકારોએ સમાજની સુંદરતા અને તેના બિભત્સ ચિત્રની સાચા સ્વરૂપે રજૂઆત કરી છે. મને તો આ વિવાદની ફિલસૂફી સમજાતી નથી. મને એવું લાગે છે કે આ વિરોધ નબળા કેળવણીકારોની ખોટી કૂદાકૂદ છે. હકીકતમાં આ કૃતિઓને અભ્યાસક્રમમાંથી દૂર કરવાને બદલે તેમાંથી સારું કે નરસું શું ગ્રહણ કરવું તેનો નિર્ણય યુવાન વિદ્યાર્થીઓ પર છોડી દેવો જોઈએ.

ગાંધીજીના લખાણોના કોપીરાઈટ અને તેની સાથે ચેડાં થવાની શક્યતા ...

'ગાંધીકથા'નો દીપ પ્રજ્જ્વલિત કરતાં નારાયણ દેસાઈએ ગાંધીજીનાં લખાણોનો વ્યાવસાયિક ઉદ્દેશ માટે જ ઉપયોગ થવાના જોખમ પર એક-બે દિવસ પહેલાં જ ચિંતા વ્યક્ત કરી છે। થોડા દિવસ પહેલાં જાણીતા ઈતિહાસકાર રીઝવાન કાદરીએ ગાંધીજીની આત્મકથામાં નવજીવન પ્રકાશને ફેરફાર કર્યા હોવાની ફરિયાદ કરી છે। ગાંધીજીના કોપીરાઈટ હવે પૂર્ણ થઈ ગયા છે અને કોઈ પણ પ્રકાશક તેને પ્રકાશિત કરવા સ્વતંત્ર હોવાથી 'ગાંધીજીના અક્ષરદેહ' સાથે ચેડાં થવાની ચિંતા વધારે છે। થોડાં વર્ષ પહેલાં તેની સાથે ચેડાં પણ થયા છે। કેન્દ્ર સરકારે ગાંધીજીના અક્ષરદેહનું 'હિંદી અને અંગ્રેજીમાં પુનર્મુદ્રણ કર્યું ત્યારે તેમાંથી અમુક ભાગ દૂર કરવાની ફરિયાદો થઈ હતી. તે સમયે સરકારે નારાયણ દેસાઈ સહિત અગ્રણી ગાંધીજીનોની એક સમિતિ રચી હતી. પણ તે પછી કંઈ થયું નહોતું. ખરેખર સરકારે આ અક્ષરદેહને મૂળ સ્વરૂપે ફરી પ્રકાશિત કરી પોતાની ભૂલ સુધારી લેવી જોઈએ.

સાહિત્ય સમાજનું દર્પણ

સાહિત્ય સમાજનું દર્પણ છે. સાહિત્યકારો સમાજની વર્તમાન સ્થિતિનો ચિતાર આપે છે. સાહિત્ય અને સમાજ વચ્ચે બહુ મોટો અને ગાઢ સંબંધ છે. સમાજને સુસંગત રાખવાની જવાબદારી સાહિત્યકારોની છે અને તેમાંથી રામાયણ અને મહાભારત જેવા આદિગ્રંથોનું સર્જન થયું છે.

http://kotakkeyur.blogspot.com/2009/02/blog-post_3841.html

(સદ્ભાવ : ગુરુવાર, ૮ જાન્યુઆરી, ૨૦૦૯)

વિનોદ મેઘાણીનું નિધન

ગુજરાતી સાહિત્યના એક ઉત્તમ અનુવાદક, સંપાદક, લેખક અને ઝવેરચંદ મેઘાણીના પુત્ર વિનોદ મેઘાણીનું કિડનીની વ્યાધિમાં રવિવાર, ૧૫ ફેબ્રુઆરી ૨૦૦૯ના દુઃખદ અવસાન થયું છે. સદ્ગત જાણીતાં સાહિત્યકાર હીમાંશી શેલતના પતિ હતા. ... વિદાય વંદના હજી !

• પ્રકાશ ન. શાહ

આનંદો, વિશ્વગુર્જરો ! ઓબામા તંત્રે એના વહીવટી ભરતી પત્રમાં ઉમાદવારો કને પરદેશ - પરિચયના ખાનામાં જે બધી વૈકલ્પિક ભાષાઓની જાકર કરી છે એમાં ગુજરાતી પણ છે. દેશાભિમાન પેઠે ભાષાભિમાનને ધોરણે અસ્મિતા હુંકારનો અવસર ઓબામા તંત્રની આ ચેષ્ટામાં જરૂર જોઈ શકાય. ઉલટ પક્ષે, અમેરિકી સમવાયતંત્રનું એક વધારાનું રાજ્ય બનવાને સારુ પ્રતિપલ લાલાયિત જાણને આમાં બખ્ખેબખ્ખાનોયે બોધ થઈ તો શકે.

જોકે આ બંને પ્રતિભાવો અગર તો પ્રતિક્રિયાઓ કેવળ અને કેવળ સપાટ સમજ જેવી બની રહે એવો પૂરો સંભવ છે, સિવાય કે ઓબામા ઘટનાને આપણે એની સમગ્રતામાં પ્રીછી શકીએ. વાત એમ છે કે અબ્રાહમ લિંકન અને માર્ટિન લ્યુથર કિંગ જુનિયરની શહાદત સહિતની કિંમત ચૂકવીને સૈકાલાંબા સંઘર્ષને અંતે બોગદાને છેડે ભળાતા સૂર્યપ્રકાશવત્ અગર તો અરુણોદય શો આ ઓબામા ઉદય છે. એક અશ્વેતનું આવા ને આટલા ઉચ્ચાસને પહોંચી શકવું તે અમેરિકી લોકશાહીએ એની સર્વ મર્યાદાઓ વચ્ચે અને છતાં પ્રગટ કરેલ સર્વસમાવેશકતાને આભારી છે.

ઓબામા તંત્રની પહેલને પગલે ગુજરાતને જે કોઈ પૈજર્થ અનુભવાતું હોય તો રણરંગમાં કે 'શર' માં આવતાં પૂર્વે એણે આ પગલાનો મરમ ને માયનો આત્મસાત્ કરવા ઘટે છે, અને એ કસોટીએ આપણે ક્યાં ઊભા છીએ એનાં લેખાંજિખાં માંડવા ઘટે છે. પહેલી વાત તો એ કે લોકતંત્ર માત્રે લોક લગી એની ભાષામાં પહોંચવાપણું છે, યુરોપ - અમેરિકા જેમ ગુજરાતી કે બીજાં ભાષામૂળના નાગરિકોની બાલાશ જાણવાની કોશિશ કરે છે તેમ. બીજી વાત એ કે શિક્ષણ અને વહીવટમાં સ્વભાષાનો આગ્રહ, એનું એક શાસ્ત્રશુદ્ધ મૂલ્ય છે. ત્રીજી વાત એ કે આ આગ્રહ (અને એ હોવો જ જોઈએ) એકંદરે વ્યવસ્થા અને વ્યવહારમાંથી બાકીનાની બાદબાકી કરતો ન હોવો જોઈએ.

ગુજરાતમાં ભાષા પરિષદ સાથી સંસ્થાઓ સાથે મળીને ગુજરાતી ભાષા બચાવો ઝુંબેશ હાથ ધરી છે. ચાલુ મહિને, જેમ વિશ્વસ્તરે તેમ તળ ગુજરાતમાં પણ ભાષા દિવસ, આજના સંજોગોમાં જરી વધુ જ જોઈએ (ખરું જોતાં, વિય અ વેન્જન્સ) મનાવાશે. પણ ત્યારે વહીવટમાં અને માધ્યમ તરીકે ગુજરાતીને એનું સહજ સ્થાન મળે એ વાત પર પૂરતો ભાર મૂકાશે? ખાસ કરીને કરમુક્ત ગુજરાતી કિલ્મોમાં વીરનાયકોની જે બધી 'વાળો' - પરંપરા હતી એની યાદ તાજી કરાવતા જે બધા વીર વાઈબ્રન્ટવાળાઓ નીકળી પડ્યા છે એમને આ મુદ્દે જે રાજકીય ને શાસકીય ટાંચાપણું પડ્યું છે એની રગ આવશે? કે પછી, એમ જ, અખાખ્યાત તલકોદરા શૈલીએ તેઓ અંધારે આથડ્યા કરશે?

કર્ણાટકે પ્રાથમિકનાં વરસોમાં માતૃભાષા (કન્નડ) અનિવાર્ય કરીને દાખલો બેસાડવો કહેવાય છે. ગુજરાત એવું કાંક કરી જાણશે, કે પછી મેંગ્લોરમાં જે બધા ધારાધોરણ વગર ધોરણ સ્થાપવા નીકળી પડ્યા એમના જેવો ખેલ પાડશે? કોમી અને બીજાં વિભાજન તેમજ ઘવાયેલી પ્રાદેશિકતાનું જે કોકટેલ ઠાકરે કાકાભત્રીજનો શૈલીવિશેષ બની રહેલ છે એની એક ઓર વાનર નકલનું વરવું ઉદાહરણ પૂરું પાડશે? ખરું જોતાં, કથિત મુખ્યધારામાં અને ધારાને હોવી જોઈતી આ ચિંતા સમાંતર ગુજરાતમાં - કદાચ, સીમાન્ત ગુજરાતમાં કરવી પડે એ પણ એક યુગબલિહારી સ્તો.

(સદ્ભાવ : નવું નક્કર ને પહેલું ઈન્ટરનેટી ગુજરાતી દૈનિક - "સમાન્તર ગુજરાત")

<http://www.opinionmagazine.net/samantar-gujarat>

ગુજરાતી ભાષા અને ગ્લોબલ વોર્મિંગ વચ્ચે શું સામ્ય છે? બચેની ચિંતા કરનારા બહુ છે, પણ એ દિશામાં નક્કર કામગીરી ભાગ્યે જ થાય છે. ગુજરાતી માધ્યમ અને ઈંગ્લીશ મીડિયમ વચ્ચેનું યુદ્ધ ક્યારનું સમાપ્ત થઈ ચૂક્યું છે. તેમાં ઈંગ્લીશ મીડિયમનો શરમજનક વિજય થયો છે. એ મુકાબલા વિશે અત્યારે વિચારતાં ઈરાક-અમેરિકાનું 'યુદ્ધ' યાદ આવે, જે ખરેખર તો અમેરિકાનું ઈરાક પરનું પ્રચંડ એકતરફી આક્રમણ હતું.

ગુજરાતી માધ્યમ જેમ બિચાઈંબાપડું બનતું ગયું, તેમ ગુજરાતી ભાષા વિશેની ચિંતા શરૂ થઈ અને વધી. અત્યારે ગુજરાતી ભાષામાં કામ કરતા વિદ્વાનો-અભ્યાસીઓનો એક વર્ગ એવો છે, જેણે ગુજરાતી ભાષાના નામનું નાહી નાખ્યું છે. તેમને ગુજરાતી ભાષાનું ભવિષ્ય અંધકારમય લાગે છે. કેટલાક તો એવું પણ માને છે કે આવતાં પચાસ-સો વર્ષમાં ગુજરાતી ભાષાનું ઉઠમાણું થઈ જશે. ગુજરાતી ભાષાની ભવિષ્ય વિશે અટકળો કરતાં પહેલાં તેના વર્તમાન અને ભૂતકાળ વિશેના કેટલાક ભ્રમ વેળાસર - ખરેખર તો મોડે મોડેથી- દૂર કરવા જેવા છે.

જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી...

બીજું કંઈ પણ કર્યા વિના, ગુજરાત વિશે ફક્ત ગૌરવ લેવામાં કવિ ખબરદારની પંક્તિઓ 'જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી, ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત' બહુ કામમાં લાગી છે. હવે કમ સે કમ ગુજરાતી ભાષાના મામલે એ પંક્તિઓને રજા આપવાનો સમય થઈ ગયો છે.

પરદેશમાં વસતા ગુજરાતીઓ માટે ગુજરાત એટલે? ખમણ, ઢોકળાં, ખીચડી-કઢી, સ્વાધ્યાય, સ્વામિનારાયણ, વિદેશી ચલણનો રૂપિયામાં ગુણાકાર... આ યાદીમાં ગુજરાતી ભાષાને ભાગ્યે જ સ્થાન મળે છે. અત્યાર સુધી વિદેશમાં વસતા ગુજરાતીઓની બીજી-ત્રીજી પેઢી સુધી ઘરમાં ગુજરાતી ટકી રહેતું હતું. પણ હવે એવી શક્યતા નથી. વિશ્વકીકરણ (ગ્લોબલાઈઝેશન)ની ઝડપ પછી ગુજરાતમાં ગુજરાતીની ચાલ ખોડંગાતી હોય ત્યાં પરદેશીમાં ગુજરાતી ટકી રહેશે એવી આશા રાખવી વધુ પડતી છે. વિપુલ કલ્યાણી કે જગદીશ દવે જેવા નિષ્ઠાથી એ દિશામાં પ્રયાસ કરે છે, પણ તેમની કામગીરી પાછળ ભવિષ્યની ઉજળી આશા કરતાં માતૃભાષા પ્રત્યેની મમતાનો ભાવ મુખ્ય છે.

સાર એટલે કે જ્યાં જ્યાં વસે સેંકડો ગુજરાતી, એવા દેશો કે રાજ્યોમાં પણ ગુજરાતીનાં અંજળ ખૂટ્યાં છે. બોલચાલની ભાષા તરીકે હજુ થોડાં વર્ષ - કદાચ થોડા દાયકા- તે ટકે, પણ લેખન-વાચનમાંથી તેનો એકડો ઝડપથી અને સદંતર નીકળી જશે.

ગુજરાતી માધ્યમ એટલે ગુજરાતી ભાષા

આ ગેરસમજણ સૌથી પ્રચલિત છે. તેમાં તથ્યનો અંશ ખરો, પણ સચ્ચાઈથી એ બહુ દૂર છે. એક રીતે વિચારતાં, ભણતરમાં ગુજરાતી માધ્યમનો વ્યાપ જેમ વધારે તેમ ગુજરાતી ભાષા વધુ સલામત. શહેરી અને હવે ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં પણ ઈંગ્લીશ મીડિયમના પ્રચંડ આક્રમણને કારણે ગુજરાતી માધ્યમનાં વળતાં પાણી ક્યારનાં શરૂ થઈ ગયાં છે. વિશ્વકીકરણમાં વિશ્વભાષા તરીકે ઈંગ્લીશના વ્યવહારસિદ્ધ ઉપયોગને કારણે મોટા ભાગના લોકો ઈંગ્લીશ મીડિયમને સફળતાનો શોર્ટકટ માનતા થઈ ગયા છે. સ્કૂલમાં બે-પાંચ હજાર રૂપિયાનો માસિક પગાર ધરાવતા, સવારે ભાણીને સાંજે

ભાણાવતા 'સર' કે 'મેડમ' હોય તેનો બાધ નથી. પરવા પણ નથી. મીડિયમ ઈંગ્લીશ હોવું જોઈએ અને ફી આકરી! તેનાથી માતાપિતાને સંતાન પ્રત્યેની ફરજ અદા કર્યાનો સંતોષ.

ઈંગ્લીશનું મહત્ત્વ સમજનારા ખોટા નથી, પણ ગુજરાતી માધ્યમની સાથે ગુજરાતી ભાષા પ્રત્યે આભડછેટ સેવવાનો અભિગમ વધુ પડતો છે. ગુજરાતી વાંચતાં-લખતાં ન આવડવું શરમજનકને બદલે ગૌરવપ્રદ ગણાય, એ સ્થિતિ માટે ઈંગ્લીશ મીડિયમ નહીં પણ અધિકારી માતાપિતાની ઈંગ્લીશ મીડિયમ માટેની ઘેલણ જવાબદાર છે. તેમની આવી વૃત્તિને કારણે ગુજરાતભરમાં ગુજરાતી માધ્યમની શાળાઓ ભાંગી રહી છે અથવા ઈંગ્લીશ મીડિયમ શરૂ કરી રહી છે. આ પ્રવાહ શહેરો પૂરતો મર્યાદિત નથી. ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં પણ 'શહેર જેવું' ભણતર આપવા માટે મોંઘી ફી લેતી ઈંગ્લીશ મીડિયમની ખાનગી શાળાઓનો રાફડો ફાટ્યો છે. ગુજરાતી માધ્યમ ટૂંક સમયમાં 'સરકારી', 'ગરીબ', 'સામાજિક રીતે પછાત લોકો માટે' એવા શબ્દોનું પર્યાય બની જશે. એ દિશામાં શરૂઆત ક્યારની થઈ ચૂકી છે.

છતાં ગુજરાતી માધ્યમમાં ભણનારા લોકોની સંખ્યા નાનીસૂની નથી. અને એ નજીકના ભવિષ્યમાં ચિંતાજનક રીતે ઓછી થઈ જાય એ પણ લાગતું નથી. કોઈ પણ માધ્યમમાં ન ભણ્યા હોય અથવા ખપજોગું ભણ્યા હોય એવા લોકોની બોલચાલની કે સંપર્ક-વ્યવહારની ભાષા ગુજરાતમાં તો ગુજરાતી જ રહેવાની છે. ગુજરાતી પછી મુખ્યત્વે 'હેવ નોટ્સ'ની (વંચિતોની) ભાષા બની જશે અને ટાટા કે અંબાણી અત્યારે એકાદ વાક્ય ગુજરાતીમાં બોલીને જે રીતે પોતાનું ગુજરાતીપાણું બતાવે છે, એવું ભવિષ્યમાં ગુજરાતના સમૃદ્ધ ગુજરાતીઓ પણ કરશે. એ પ્રવાહ પણ શરૂ થઈ ચૂક્યો છે.

ગુજરાતી હવેના જમાનામાં અપ્રસ્તુત છે

'ગાંધી હવે અપ્રસ્તુત છે' એ વિધાન જોટવું સાચું હોય, એટલું જ આ વિધાન પણ સાચું છે. એમ કહેવાથી એવો આભાસ ઉભો થાય છે કે ગુજરાતી ભાષા (કે ગાંધી) એના વાકે અપ્રસ્તુત બની ગઈ. હકીકત શી છે? ગુજરાતીમાં જ્ઞાનસંચયનાં સાધનો ઉભાં કરવામાં પ્રજા તરીકે આપણે નિષ્ફળ ગયાં. નવી-જૂની વિદ્યાઓમાં ગુજરાતીમાં ઉતારવાનું કામ અધ્યાપકો અને ભાષા સાથે કામ પાડનારા દ્વારા સાથે મળીને થવું જોઈતું હતું. એ ફક્ત અધ્યાપકો દ્વારા થયું. પારિભાષિક શબ્દોના પ્રેમી અધ્યાપકોએ અંગ્રેજીમાં ઉપલબ્ધ જ્ઞાનનું ગુજરાતી એવી ક્લિષ્ટ અને દુર્બોધ ભાષામાં કર્યું કે ઘણી વાર ગુજરાતી વાંચ્યા પછી સમજવા માટે અંગ્રેજીમાં વાંચવું પડે. (અતિશયોક્તિ લાગતી હોય તો 'સાયન્સ સીટી'માં મુકેલા પ્રયોગોનું વર્ણન વાંચવાનો પ્રયોગ કરી જોવો.)

જ્ઞાનની ક્ષિતિજો સતત અંગ્રેજી કે બીજી કેટલીક ભાષાઓમાં વિકસતી ગઈ. બીજી ભાષાઓમાં વિકસતું જ્ઞાન અંગ્રેજીમાં સતત ઉતરતું રહ્યું, પણ એ ગુજરાતીમાં ઉતરી શક્યું નહીં. એટલે એક સ્તરથી આગળના અભ્યાસ માટે ભાષા તરીકે ગુજરાતી ટાંચી પડી. પાઠ્યપુસ્તકો અને ઉચ્ચ અભ્યાસને લગતાં પુસ્તકો ગુજરાતીમાં તૈયાર કરવાનું કામ દેશના પરમાણુ કાર્યક્રમ કરતાં પણ વધારે મહત્ત્વનું હતું. પરંતુ એ કામ અનેક કૌભાંડોથી ખરડાયું. ગુજરાતી સામગ્રીની ગુણવત્તા સાવ નબળી બની. જોડણી જેવી મૂળભૂતના મામલે અનેક ગોટાળા અને વિસંગતી ધરાવતો પાયો રચાયો. તેની પર ચાણાયેલી ઈમારતમાં અરાજકતાનો ગુણાકાર થયો.

શિક્ષણક્ષેત્રની નિષ્ફળતાએ બાકી રાખેલી કસર પ્રસાર માધ્યમોએ પૂરી કરી. સમુદ માધ્યમોએ જોડણી અને ભાષાની પરવા કર્યા વિના એવી ગાડી દોડાવી કે ખરાખોટાનો છોછ જતો રહ્યો. 'નિષ્ણાત'ને બદલે 'નિષ્ણાંત' જેવા ઘણા અક્ષમ્ય ગોટાળા પ્રસાર માધ્યમોએ સ્થાપિત કરેલી સરચાઈ તરીકે સમાજમાં પ્રસરી ગયા અને એમ.ડી. થયેલા ગુજરાતી ડોક્ટરો પણ પોતાના પાટિયામાં 'નિષ્ણાંત' ચિતરાવવા લાગ્યા.

થોડા વખતથી યુવાન વાચકોને રીઝવવાના નામે વર્ણસંકર ગુજરાતીનો ખેલ ચાલે છે. સવાલ 'ટેબલ'ને બદલે 'મેજ' કે 'પેન'ને બદલે 'કલમ' જેવું ભદ્રંભદ્રીય ગુજરાતી લખવાનો નથી. સહેલાઈથી અને સૌ સમજી શકે એવા ગુજરાતી શબ્દો ઉપલબ્ધ હોય, ત્યારે પણ યુવાન વાચકોને આકર્ષવાના બહાને ગુજરાતી ભાષા પાસે 'રટ્ટીપટ્ટી' કરાવવામાં આવે એ દુઃખદ છે. વર્ણસંકર અને કાલુંઘેલું ગુજરાતી વાંચનારા લોકોને સીધુંસાદું ગુજરાતી નથી વાંચવું એવું શા માટે ધારી લેવામાં આવે છે? પણ સ્ટાઈલના ધખારાને જમાનાની - વાચકોની માગ તરીકે રજૂ કરવામાં આવે તેને લીધે ઘણા લોકો એવી ગેરસમજણ સેવતા થઈ જાય છે કે 'હવેના જમાનામાં તો આવું ભેળસેળીયું ગુજરાતી જ ચાલે.'

ગુજરાતી શુદ્ધ જ રહેવું જોઈએ એવો કોઈ દુરાગ્રહ નથી. બહારના શબ્દો આવતા હોય તો ભલે. પણ લખનારનું બીજી ભાષાનું શબ્દભંડોળ થોડું વધે કે તરત પ્રચલિત ગુજરાતી શબ્દોને ફગાવી દેવાની કે તેમને અપ્રસ્તુત જાહેર કરી દેવાની ઘૃષ્ટતા હવે સામાન્ય થઈ પડી છે.

ભાષાને સરળ કરવી એ જ ઉપાય

થોડી પેઢી પછી ગુજરાતી ભાષાનું ચલાણ સમૃદ્ધ વર્ગમાં કદાચ મામૂલી થઈ જાય, પણ એ સિવાયના વિશાળ અને ભાગ્યે જ ગણતરીમાં લેવાતા સમાજમાં ગુજરાતી ટકી રહેવાની છે. એ સંદર્ભે અને જોડણીની અરાજકતા દૂર કરવા માટે અત્યારે ઉંઝા જોડણી જેવા પ્રયાસ ચાલી રહ્યા છે. મહેન્દ્ર મેઘાણી વર્ષોથી ગુજરાતી મૂળાક્ષરોમાંથી જોડાક્ષરો દૂર કરવા પ્રયત્નશીલ છે. ઉંઝા જોડણી હોય કે મહેન્દ્રભાઈની લિપી, બન્ને કેવળ ભાવનાત્મક મુદ્દા નથી. તેની પાછળ ચોક્કસ તર્ક છે. વર્ષોથી એક પ્રકારની જોડણીથી (કે તેની અરાજકતાથી) ટેવાઈ ગયા પછી કોઈ પણ નવી વ્યવસ્થા સ્વીકારવાનું કાઠું પડે એ સમજાય એવું છે. પણ ઉંઝા જોડણી જેવો વિકલ્પ ખુદ્દા મને વિચાર થઈ શકે એટલો આધાર ધરાવે છે.

પણ આ તો થઈ જોડણીરૂપી વાંસળીની વાત. ખરો સવાલ ભાષારૂપી વાંસનો છે. તેમાં જોડણીસુધાર જેવી બાબતો અમુક હદથી વધારે મદદરૂપ બની શકતી નથી. ગુજરાતી અચાવ ઝુંબેશ સાથે સંકળાયેલી કેટલીક સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓએ ૧૪ ફેબ્રુઆરીની સવારે દસ વાગ્યે ગુજરાત વિદ્યાપીઠથી એક રેલીનું આયોજન કર્યું છે. લોકોમાં જગૃતિ આણવાના ઉપાય તરીકે તે આવકાર્ય છે, પણ ગુજરાતી ભાષાના અસ્તિત્વ વિશેની મૂળભૂત ચિંતા દૂર કરવા માટે અનેક સ્તરે અને જુદી જુદી દિશામાં વધારે સાતત્યપૂર્ણ કામગીરીની જરૂર છે. ગુજરાતી ભાષા ધબકે છે ત્યાં સુધી એ કામ ઉપાડવામાં કદી મોડું થવાનું નથી. ગુજરાતી અચાવવાની ઝુંબેશ ભાવનાત્મક ઉપરાંત વ્યૂહાત્મક પણ બનાવવી પડે, બસ!

(સદ્ભાવ : www.urvishkothari-gujarati.blogspot.com;

મંગળવાર, ફેબ્રુઆરી 10, 2009)

ગુજરાતી બચાવો રેલી: સવા સો માણસની સભા

• ઉવિશ કોઠારી

આજે સવારે ગુજરાતી ભાષા પરિષદ અને બીજી ચૌદેક વન-મેન સંસ્થા, ટુ-મેન સંસ્થા, થ્રી-મેન સંસ્થા અને કેટલીક મોટી સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના ઉપક્રમે એક રેલી નીકળવાની હતી. ગુજરાત (કે ગૂજરાત?) વિદ્યાપીઠથી ઈન્કમટેક્સ ગાંધીજીના પૂતળે થઈને ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયાના ખાંચામાં આવેલી (શ્રૂલેખ વાંચવો હોય તો તમારી મરજી) ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ - આ તેનો માર્ગ હતો.

રેલી ગુજરાત વિદ્યાપીઠથી એટલે ધ્યાન રહે, વિદ્યાપીઠની અંદરથી નહીં, બહારથી - તેના દરવાજેથી- નીકળવાની હતી. એ અંગેની અપ્રિય લાગે એવી સ્પષ્ટતાઓ પણ આગળના દિવસોમાં થઈ ચૂકી હતી. વિદ્યાપીઠના કુલસચિવ રાજેન્દ્રભાઈ ખીમાણીએ તા.૩૧-૧-૦૮ના એક પત્રમાં ભાષા પરિષદને લખ્યું હતું કે

શ્રીમાન,

ગુજરાતીબચાવ ઝુંબેશ રેલી તા. ૧૪-૨-૦૮ના રોજ વિદ્યાપીઠથી સાહિત્ય પરિષદ સુધીની કાઢવાના છો એવી પત્રિકા મળી છે. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની અંદરથી જો આ રેલી નીકળવાની હોય તો તે માટે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની પરવાનગી લેવી આવશ્યક બને છે. આપને વિનંતી છે કે જો આવી કોઈ પરવાનગી તમે લીધી ન હોય તો ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના પરિસરમાંથી આ રેલીનું આયોજન ના થાય તેની તકેદારી રાખશો અને જરૂર જણાય તો આ બાબતે ફરી પરિપત્ર કરીને બધાને જાણ કરશો કે આ રેલી ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાંથી નીકળવાની નથી.'

પત્રનો સૂર સ્પષ્ટ હતો. 'વિદ્યાપીઠમાં પેઠા તો તમારી ખેર નથી' એવું લખવાનું ખીમાણીસાહેબે બાકી રાખ્યું. ભાષા પરિષદની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ એવી ઉંઝા જોડણી સામે સાર્થ જોડણીકોશની માતૃસંસ્થા એવી વિદ્યાપીઠનો વિરોધ જાણીતો છે. પણ ઉપરનો પત્ર વાંચીને ચોક્કસપણે એવું થાય કે આ વાત જરા વધારે લાગણીપૂર્વક કે પ્રેમથી કહી શકાઈ હોત. ભાષા પરિષદ વતી ઈન્દુકુમાર જાનીએ ૪-૨-૦૮ના રોજ આ પત્રના જવાબમાં લખ્યું,

શ્રીમાન,

ઉપરના વીષયમાં ઉપરના પત્રના સંદર્ભમાં નીચે પ્રમાણે વીદીત થાય:

૧. ગુજરાત વીદ્યાપીઠની અંદરથી રેલી નીકળવાની હોય અથવા રેલીમાં કોઈપણ રીતે વીદ્યાપીઠની જગા વાપરવાની હોય તો વીદ્યાપીઠની પરવાનગી અમે લઈએ જ. એટલી સામાન્ય સમજ અને વીવેક અમારામાં હોય જ.

૨. 'ગુજરાતી બચાવ ઝુંબેશ રેલી' (૧) માતૃભાષામાં શીક્ષણ (૨) ભાષાનું સરળીકરણ (૩) ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રસાર અને (૪) અંગ્રેજી-ઘેલણથી મુક્તી માટે યોજી છે. અમારા નમ્ર મત પ્રમાણે આ ધ્યેયો માટે ગુજરાત વીદ્યાપીઠનો સહકાર પણ મળી રહેવો જોઈએ. અમારી તો આશા એવી હોય કે ગુજરાત વીદ્યાપીઠ પણ રેલીમાં જોડાય અને રેલીને સમર્થન આપે.

ખેર, તમે સુચવેલી તકેદારી રાખીશું જ, પણ અમે જાણે કોઈ અનુચીત પ્રવૃત્તિ કરતા હોય તેવો ભાવ તમારા પત્રમાં ડોકાય છે. વીદ્યાપીઠ પાસેથી ગાંધીજીએ પ્રબોધેલી સહીળયુતા અને સંવાદની અપેક્ષા સહેજે રહે.

આજે સવારે દસ વાગ્યે રેલીનો સમય હતો. પોણા અગિયાર જેવું થશે એવી ગણતરી હતી. પણ મારે પહોંચતાં અગિયાર થયા. ત્યાં સુધીમાં રેલી નીકળીને વિદ્યાપીઠથી પરિષદ પહોંચી ચૂકી હતી. મિત્રો પાસેથી જાણ્યું કે દસ વાગ્યાનો સમય હોવાથી પોલીસ સમયપાલનની ઉતાવળ કરી રહી હતી. પોલીસને સમજાવવાના થોડા પ્રયાસ થયા, પણ છેવટે દસ ને વીસ-પચીસે રેલી નીકળી ગઈ. તેમાં સો-સવાસો માણસો હશે. એ ઓછા કહેવાય કે વધારે, એનો આધાર તમારા દૃષ્ટિબિંદુ પર છે.

ગુજરાતી ભાષા માટે આટલા માણસો પણ ક્યાંથી? એવું એક સહજ આશ્ચાસન હાથવગું હોય છે, પણ કેટલીક વાર લોકો સુધી વાત પહોંચતી ન હોવાને કારણે અને એથી પણ ખરાબ શક્યતામાં વધુ લોકોને સામેલ ન થાય એ રીતે સંખ્યામર્યાદા રાખવામાં આવતી હોય છે. આ રેલીના કિસ્સામાં ક્યો વિકલ્પ સાચો હતો એ ખબર નથી. આમજનતાના ગણાતા માતૃભાષાના સવાલ માટે નીકળેલી રેલીના અંતે ભરાનારી સભા પરિષદ જેવી સંસ્થામાં, જેની પોતાની લોકાભિમુખતાના પ્રશ્નો છે ત્યાં શા માટે રાખવી જોઈએ, એવો પણ સહજ સવાલ થાય.

પરિષદમાં સભા શરૂ થતાં પહેલાં હું પહોંચી ગયો હતો. મંચ પર (ડાબેથી જમણેના ક્રમમાં) યોગેન્દ્ર વ્યાસ, રઘુવીર ચૌધરી, ગિરીશ પટેલ, સુરેશ દલાલ, ગુણવંત શાહ, કનુભાઈ જાની હતા. સંચાલન મનીષી જાની કરતા હતા. મંચસ્થ મહાનુભાવોમાંથી કનુભાઈ જાની સજોડે રેલીમાં હતા. નાદુરસ્ત તબિયતને કારણે તે એક ખુદ્દા વાહનમાં રેલીની આગળ હતા. તેમની સાથે યોગેન્દ્રભાઈ હતા. રઘુવીરભાઈ, ગુણવંતભાઈ અને સુરેશભાઈ રેલીમાં ઉપસ્થિત ન હતા.

આ ચિત્રમાં (ડાબેથી) યોગેન્દ્ર વ્યાસ, રઘુવીર ચૌધરી, ગિરીશ પટેલ, સુરેશ દલાલ, ગુણવંત શાહ તથા કનુભાઈ જાની દૃષ્ટિમાન થાય છે.

સભા એકંદરે જ નહીં, બધી રીતે નબળી રહી. ત્યાં હાજર સો-સવાસો માણસો ભાષા વિશે ચિંતા ધરાવતા અને બધા પ્રશ્નોથી અમુક હદે વાકેફ હોવાથી જ આવ્યા હતા. એમની આગળ હવે પછી શું એની વાત કરવાની હોય. એને બદલે કેટલાક વક્તાઓએ મુખ્ય મુદ્દાનું પુનરાવર્તન કર્યું, તો આત્મકથા કહેવાના શોખીન વક્તાઓએ પોતે કયા દેશોમાં ફર્યા ને ત્યાં એમને કોણે શું કહ્યું ને પોતે જવાબમાં શું કહ્યું, એવી બધી અપ્રસ્તુત કથાઓ કરી. કેટલીક નોંધપાત્ર /ખટકે એવી/ જાણવાજોગ વાતો. ગિરીશભાઈએ માતૃભાષાનું મહત્ત્વ ફક્ત સાહિત્યને બદલે વ્યાપક લોકસમુદાયના સંદર્ભમાં મુકી આપ્યું.

સુરેશ દલાલ :-

અંગ્રેજી મીડિયમમાં ભણતાં બાળકો દ્વારા બોલાતી ઈંગ્લીશને સુરેશ દલાલે સુરેશીય બાનીમાં 'ખાંડવીના વાટાની જેમ નીકળતી' અને 'કાન આગળથી ગલીપચી કરીને ચાલી જતી' કહી.

સુરેશભાઈએ અને તેમના પછીના બે-ત્રણ વક્તાઓએ કહ્યું કે સંતાનોને ગુજરાતીમાં ભણાવ્યાં/ભણાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ સંતાનોનાં સંતાનોને ઈંગ્લીશ મીડિયમથી રોકી શક્યો નથી. તેમણે કહ્યું મારાં છોકરાંને રોકી શકતો નથી, તો સમાજને કેવી રીતે રોકીશું?

આ સભાનું એક દૃશ્ય

સુરેશભાઈએ વધુ એક વાર સુરેશવિશેષ બાનીમાં કહ્યું કે 'ગુજરાતીઓ એક્સપ્રેસ કરવા નહીં, પણ ઈમ્પ્રેસ કરવા માટે અંગ્રેજી બોલે છે.' આ સભામાં સુરેશભાઈના પ્રવચનની એ મોટી મર્યાદા રહી કે તેમનામાં ફક્ત શબ્દોનાં ઝુંડ જ નહીં, આખેઆખાં વાક્યો અંગ્રેજીમાં આવ્યાં. સુરેશભાઈના અંગ્રેજી વિશે કોઈ શંકા નથી. એ 'એક્સપ્રેસ' કરવા જ બોલ્યા હશે, છતાં...

સુરેશભાઈએ કહ્યું કે ગોકળીબાઈ હાઈસ્કૂલમાં ૨૩ હજાર વિદ્યાર્થીઓમાંથી ૪ હજાર વિદ્યાર્થીઓ જ ગુજરાતીમાં ભણે છે અને તે પણ આર્થિક મજબૂરીને કારણે. ગરીબ માતા-પિતાનાં એ સંતાનોને દફતર-પાઠ્યપુસ્તકોથી માંડીને યુનિફોર્મ અને ભોજન સંસ્થા પૂરાં પાડશે. પણ ગુજરાતી માધ્યમના અંગ્રેજી સાથે એ બહાર જશે અને એમને જે લઘુતાગ્રંથિ થશે એનું શું?

સુરેશભાઈની છેલ્લી 'ઝલક': 'મારા માટે સંસ્કૃત ભાષા બેઝમેન્ટ, ગુજરાતી ડ્રોઈંગ રૂમ-બેડરૂમ, મરાઠી ભાષા બાલ્કની અને અંગ્રેજી અગાશી છે, જ્યાં ઊભો રહીને વિશ્વ સાથે વાત કરું છું.'

ગુણવંત શાહ :-

ગુણવંત શાહે કહ્યું કે એમનાં પૌત્રો ઈંગ્લીશ મીડિયમમાં ભણે છે એટલે એમની સાથે સંવાદોમાં ગાબડાં પડ્યાં છે.

એમના પ્રવચનનો ટૂંક સાર એ હતો કે એ દેશવિદેશમાં ફર્યા છે ને મોટા-મોટા લોકોને મળ્યા છે.

ગુજરાતીમાં ભણેલા ગાંધીજીનું અંગ્રેજી કેવું ફક્કડ હતું તેનો નમૂનો બતાવવા (એ બતાવવાની શી જરૂર હશે એ તો ગુણવંતભાઈ જ જાણે) ગુણવંતભાઈ એમની શૈલીમાં એક દળદાર પુસ્તક સાથે લાવ્યા હતા, જેમાં મુકી રાખેલો એક ફૂલેપ વારેવારે વક્તાની વિદ્વત્તાની યાદ અપાવતો હતો. એમાંથી ગુણવંતભાઈએ વાંચી તો એક લીટી જ અને એ પણ શ્રોતાઓના આગ્રહથી. તો પછી પુસ્તક ઊંચકી લાવવાને બદલે ફક્ત એનો રેફરન્સ લખી લાવ્યા હોત તો ઊંચકવાની મહેનત ન બચત? આવા બધા પામર વિચારો એમનું પ્રવાસવાર્ણન સરાખું વક્તવ્ય સાંભળતી વખતે આવતા હતા.

છેલ્લે એમણે એક સૂચન કર્યું કે પરિષદ દ્વારા જોડણીઆયોગની રચના થવી જોઈએ, જેમાં ભાષાવિદે હોય ને એ સૌ ચર્ચા કરીને નક્કી કરે. આ સૂચન ઉઠા જોડણીની ચર્ચામાં કામ લાગે તો લાગે, પણ મુખ્ય મુદ્દો ગુજરાતી ભાષાનો હતો. એના વિશે વક્તાને 'બીજી કોઈ ભાષામાં નરસિંહ મહેતા બતાવો ને બીજી કોઈ ભાષામાં મુકુંદરાય હોય તો બતાવો' એ સિવાય ખાસ કંઈ કહેવાનું ન હતું.

રઘુવીર ચૌધરી :-

રઘુવીર ચૌધરીએ કહ્યું કે પરીક્ષાનાં પેપરમાં જોડણી વિષયક સવાલો પૂછાવા જોઈએ નહીં, જેથી ખરીખોટી જોડણીનો વિવાદ ન થાય.

'સાહિત્ય પરિષદે આ વિચાર એક તબક્કે કરેલો' એવો ઉડતો રેફરન્સ તેમણે આપીને બીજી વાતો કરી. તેમણે સરકાર પાસેથી પગલાંની અપેક્ષા રાખી અને 'મુખ્ય મંત્રીની નજીક જઈ રહેલા ગુણવંતભાઈ' (રઘુવીરભાઈના શબ્દો) સમક્ષ એમ પણ કહ્યું કે મુખ્ય મંત્રી ગુજરાતમાં જ બોલતા હોય તો પણ ભાવાવેશમાં આવે ત્યારે હિંદીમાં કેમ બોલે છે? હસાહસ વચ્ચે તેમણે એમ પણ કહ્યું કે 'હવે તો એ (મોદી) થોડુંઘણું ઈંગ્લીશમાં પણ બોલવા લાગ્યા છે.' ફરી હસાહસ.

સરકારે ૧ થી ૧૨ ધોરણ સુધી ગુજરાતી ફરજિયાત કરવું જોઈએ એવું રઘુવીરભાઈએ કહ્યું. એમણે ગુણવંતભાઈની સામે જોઈને પૂરા રઘુવૈધ સાથે કહ્યું કે તેમને બક્ષીસાહેબ બધા લોકસાહિત્યની મજાક ઉડાવતા હતા, પણ એ જ ભાષા બચાવશે.

યોગેન્દ્ર વ્યાસ :-

યોગેન્દ્ર વ્યાસે કેટલાક વૈજ્ઞાનિક મુદ્દા કહ્યા. તેમાં એક સૌથી નવાઈ લાગે એવો છતાં સાચો મુદ્દો ગણિતશાસ્ત્રી ડો.પી.સી.વૈદ્યના અભ્યાસને ટાંકીને કહ્યો. વૈદ્યસાહેબે એક અભ્યાસ પછી તારણ કાઢ્યું કે ગણિત એટલે ફક્ત આંકડા એ માન્યતા ખોટી છે. સાડું ગણિત શીખવવામાં આંકડા જેટલું જ મહત્ત્વ ભાષાનું હોય છે.

કનુભાઈ જાની :-

છેલ્લે કનુભાઈ જાનીએ આભારવિધી સાથે શ્રોતાઓમાં અધિરાઈ પ્રેરે એવું પ્રવચન આપ્યું. તેમાં એક મુદ્દો એ હતો કે 'ફક્ત શ્રીકૃષ્ણ કમિશનના અહેવાલો જ દબાવી દેવામાં આવે એવું નથી. પરિષદે ૧૯૮૭માં એક ઈ-ઉ અપનાવવાનો ઠરાવ કરેલો. એ જો હજુ હશે કે રહેવા દીધો હશે તો જોવા મળશે. પણ પછી એ દબાવી દેવામાં આવ્યો.'

આખા કાર્યક્રમની ફળશ્રુતિ :-

ઉઠા જોડણીના ટેકેદારોને કાર્યક્રમ સફળ લાગ્યો હશે. કારણ કે કનુભાઈએ કહ્યું તેમ, 'અમે અત્યાર સુધી ટકોરા માર-માર કરતા હતા, પણ આજે ચાવીરૂપ પુરૂપ રઘુવીરભાઈએ ઉઠા જોડણી માટે તાળાં ખોલ્યાં.'

મારા જેવા ઘણા મિત્રો ઉઠા જોડણીની ચર્ચા કરતાં ગુજરાતી ભાષા પર ઈંગ્લીશ મીડિયમનો મારો અને ધસારો ખાળવાનું યુદ્ધ વધારે મોટું અને વધારે મહત્ત્વનું માને છે. એ દિશામાં શું થઈ શકે, એ મુદ્દે આખા કાર્યક્રમમાં કશી ચર્ચા ન થઈ. એ વિશેની ઉપલબ્ધિ શૂન્યવત્ રહી.

(સદ્ભાવ : www.urvishkothari-gujarati.blogspot.com;

શનિવાર, ફેબ્રુઆરી 14, 2009) e.mail : uakothari@yahoo.com

ફેબ્રુઆરી 2009

એડન, સુએઝ, નેપલ્સ ... એમ બંદરગાહો વટાવતી સ્ટીમર આગળ વધી. જીનોઆ આવ્યું. ત્યાંથી લંડન પહોંચવા માટે રેલસફર. વિક્ટોરિયા સ્ટેશને ભાનુ અને આનંદ રૂમાલ ફરકાવતાં ઊભાં હતાં. ચાર વરસે, એનાં લગ્ન પછી પહેલી જ વાર, દીકરી જમાઈને મળ્યો.

એક મહિનો પગપાળા રખડપટ્ટીમાં કાઢ્યો તે દરમિયાન હું લંડનના મુખ્ય માર્ગોથી ઠીક ઠીક પાવરધો થઈ ગયો. એક વાર રૉયલ ફેસ્ટીવલ હોલમાં રવિશંકરના સિતારવાદનનો કાર્યક્રમ હતો. ભાનુ-આનંદ સાડા છએ કાર લઈને મને હાઈડ પાર્ક પાસે મળવાનાં હતાં. પછી 'કશ્મીર રેસ્ટોરાં'માં જમી પરવારી થિયેટર પર અમારે પહોંચી જવાનું હતું.

હું હાઈડ પાર્કમાં લટાર મારી રહ્યો હતો. લોકોના ટોળા આગળ એક પાકિસ્તાની ભારત વિરુદ્ધ ગાળો ઓકી રહ્યો હતો. બીજી બાજુ એક પાદરી બીજા ટોળાને સ્વર્ગ અને નરકની વાતો સમજાવી રહ્યો હતો. ત્યાં કોઈએ શુદ્ધ કાઠિયાવાડી લહેકામાં મને બૂમ પાડી : "એ ... એ...ઈ બચુભાઈ ! એ મોટાભાઈ !" આશ્ચર્યથી મેં પાછળ જોયું તો નજર સામે એક વધુ મોટું આશ્ચર્ય ઊભું હતું : તપખીરિયા રંગનો ગરમ ચૂરીદાર સુરવાલ, બંધ ગળાનો કોટ, માથે કાઠિયાવાડી સાસ્રે, હાથમાં હેવી ઓવરકોટ -- એવો એક આદમી દોડતો આવી મારે પગે પડ્યો. પછી કહે, "કાં મોટાભાઈ ! તમે ક્યાંથી ? ઓળખાણ પડે છે ?"

હું ગુંચવાતો તેની સામે તાકી રહ્યો. અહીંયાં લંડનમાં, મને મારા બચપણના નામે બોલાવતો આ આદમી કોણ ! ત્યાં વળી એ જ બોલ્યો : "તમે મને ન ઓળખ્યો; પણ મેં તો તમને વરતી કાઢ્યા, હોં ! તમે ભાવનગરમાં મામાને કોઠે રે'તા કે નઈ ? તમે કપિલભાઈ ઠક્કરના ભાણેજ બચુભાઈ જ ને ? યાદ છે -- આપણે શેરીમાં હારે રમતા ? ઓઘા વાણિયાને હાટેથી ભાગ લઈને ખાતા ! હું કાનજી ખવાસ."

અને એકાએક સ્થળકાળનો ઓછાયો મારી નજર સામેથી ઓસરી ગયો -- કાનજી અભેસંગ ખવાસ ! અમારી શેરીમાં રહેતો. બચપણમાં અમે ભેળા રમેલા. "અરે ... અરે, કાનજી ! તું અહીંયાં ક્યાંથી, ભાઈ ?" કહેતોકને હું એને ભેટી પડ્યો. મારો લંગોટિયો ભાઈબંધ ! એયે મને જોઈને ખુશ ખુશ હતો. કહે, "હું તો આંઈ તૈણ વરહથી સું, દાક્ટર સા'બની હારે. મેં તમને આબાદ વરતી કાઢ્યા, હો મોટાભાઈ ! વાળ ધોળા થયા; પણ અણહાર નો ભુલાય !"

સડક પાસેના બાંકડે અમે ગોઠવાયા, અલકમલકની વાતે વળગ્યા.

"ઈ જમાનો થાવો નથ, હો મોટાભાઈ ! હવે તો દેશમાંયે સંધુંય ફરી ગ્યું, ઈ બોર તળાવ ને ઈ પીલ ગાર્ડન, ઈ ગંગાજળિયાનું દેરું ને ઈ તખતેશરની મોજું, ઈ દાલમશાલી ને ભડેકિયાં પાન ખાવાનો ટેસ ... ઈ હંધુંય હવે થાવું નથ ! મારા કરમમાં જ વઢિયા નઈ. તમે મુંબી ગ્યા ને હું રઈ ગ્યો ભણ્યા વનાનો કોરોઘાકોર. પછી

વાળુકડવાળા રામજીભા શેઠને ત્યાં ચાકરી રઈ ગ્યો. એને વરહ થ્યાં ચાળી ઉપર બે. આ દાક્ટર સા'બ એમના દીકરા -- ઈની હારે તૈણ વરહથી આંઈ કણે સું."

સ્વ. રસિક ઝવેરી : પરિચય

◆ જન્મ : ૨૪ ઑક્ટોબર ૧૯૧૧ ◆

અવસાન : ૧૨ ઑક્ટોબર ૧૯૭૨ ◆ ૧૯૧૮થી ૧૯૫૦ ઝવેરાતનો ધંધો ◆ ૧૯૫૧ પછી 'ગંધાગાર' પ્રવર્તક પુસ્તકાલય શરુ કર્યુ. "ગંધાગાર" માસિકનું પ્રકાશન. "અખંડ આનંદ" અને "સમર્પણ"ના તંત્રી વિભાગમાં કામ કર્યુ. ◆ 'ભારતીય વિદ્યા ભવન'ના નાટ્ય વિભાગ, 'કલા-કેન્દ્ર'ના પ્રચાર અધિકારી તરીકે ત્રણ વર્ષ. ◆ ૧૯૬૫-૬૮ એમ બે વાર લંડનનો પ્રવાસ કરી દોઢેક વરસ ત્યાં રહ્યા. ૧૯૬૮માં 'અલગારી રખડપટ્ટી' અને ૧૯૭૦માં 'સફરનાં સંભારણાં' એમ બે પુસ્તકો બાદ "મુંબઈ સમાચાર"માં વાચકોની જબ્બર લોકચાહના મેળવનાર એમની કટાર 'દિલની વાતો'નાં ત્રણ પુસ્તકો ય આપ્યાં.

લેખકના પ્રવાસવર્ણન 'અલગારી રખડપટ્ટી'માંથી સાભાર. (પ્રકાશક : નવભારત સાહિત્ય મંદિર., દેરાસર પાસે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૧. : પૃષ્ઠ : ૧૨૪, મૂલ્ય : રૂ. ૬૬) પ્રથમ પ્રકાશન વર્ષ : ૧૯૬૮. પછી તેની કુલ તેર આવૃત્તિ થઈ ! આજે તો લાખો ગુજરાતી પરિવારોએ લંડન જોયું પણ હશે; પણ આજથી ચાર દાયકા પર પ્રકાશિત થયેલા આ પુસ્તકે લાખો વાચકોને ઘરબેઠે લંડનની તાંદશ મુસાફરી, રમતિયાળ અને રોચક શૈલીમાં મજ્જતના ભાવે રોમાંચિત રાખે તે રીતે કરાવેલી. ૧૯૬૮થી દર શનિવારે "મુંબઈ સમાચાર"માં શરૂ થયેલ આ ધારાવાહિક પ્રવાસકથાએ લાખો ગુજરાતી વાચકોને જકડી રાખેલા. આજે તો વિદેશ પ્રવાસવર્ણનનાં સેંકડો પુસ્તકો ગુજરાતીમાં ઉપલબ્ધ છે; પણ આ પુસ્તક જેવી મોહિની જવલ્લેજ કોઈ જગાવી શક્યું હોય. "ગુજરાતીમાં પ્રવાસ-વર્ણનો પ્રમાણમાં ઓછાં છે" એવું કાકાસાહેબનું મહેણું આ પુસ્તકે કંઈક અંશે ટાળ્યું અને કાકાસાહેબે જ રસિકભાઈને લખ્યું : 'તમારી નિખાલસ સરળ શૈલી તો મને ખૂબ ગમી. કથા કહેવાની છટા મનને સ્પર્શી ગઈ.' સુરેશ દલાલકહે, 'ગદ્યમાં તમે જાણે 'કવિતા' લખી છે.'....

--ઉત્તમ ગજજર અને બળવંત પટેલ

◆◆◆

(સદ્ભાવ : 'સન્ને ઈ-મહેફીલ' -- વર્ષ : ત્રીજું -- અંક : 137 — January 20, 2008)

મેં કહ્યું, "કાનજી, તું તો નસીબદાર, ભાઈ ! વગર ભણ્યે અહીં લંડનમાં લહેર કરે છે, ત્યારે ભલભલાને તો અહીં આવવાની પરમીટેય મળતી નથી." તો કહે, "ઈ તો સંધોય ઠીકોઠીક સે, માટાભાઈ. હું તો રામજી અદા હારે આપણો સંધોય મલક ફરી વળ્યો, શેઠે એ...ઈ...ન રુપાળી ચાર ધામની જાત્રા કરાવી. ને ગંગા મા તો જાણે અંબાનો અવતાર જોઈ લ્યો. ચાકર માતરને પંડ્યાનાં જણ્યાંની જેમ જાળવે, હો મોટાભાઈ ! ઈ સાચકલાં માણહું ને ઈ જમાનો હવે થાવાં નથ. આ તો અદાએ પરાણે દાક્ટરસા'બની ભેળો મેલ્યો ને મેં જીભ કસરી કે પંડ હાટે જાળવીશ, એટલે રે'વું પડે. બાકી આપણો મલક ઈ આપણો મલક, બીજાં સંધાંય ફાંફાં. જલમભોમકા ક્યાંય થાવી નથ !"

કાનજી ડૉક્ટર શેઠની સાથે લંડન આવ્યો. પેડીગટનમાં ડૉક્ટર પાંચ વરસ માટે છે. હજી બે વરસ કાઢવાનાં. પણ એનું મન ભટકે છે એની 'જલમભોમકા'માં. મેં કહ્યું, "મારી દીકરી ભાનુ અહીં ચાર વરસથી છે, એને મળવા આવ્યો છું."

વાતોમાં વખત ક્યાં વીતી ગયો તેની ખબર ન પડી. આનંદની મોટરનું હોર્ન સડક પરથી સંભળાયું એટલે મેં કહ્યું, "કાનજી, તુંયે આજે અમારી ભેળો જમવા ચાલ."

રેસ્ટોરાંમાં અમે ગોઠવાયાં. કાનજીએ છરી-કાંટાથી અદભસર જમવા માંડ્યું. બધી અંટીકંટે એ બરાબર જાળવતો. જમતાં જમતાં કાનજી ભાનુને કહે, "દીકરી મારી, તું અહીં ચાર વરહથી; પણ મને તો ખબરેય નઈ. તારે અહીં કોઈ વાતે મુંઝાવું નઈ. અડીઓપટીએ આ કાનજીને, બસ, એક ફોન કરી દેવો. મારી તો આખ્યું ટાઢી થૈ આ તમારી શીવ-પારવતી જેવી જોડી જોઈને !" એને જ્યારે ખબર પડી કે આનંદને ગુજરાતી નથી આવડતું, ત્યારે એની સાથે હીંદીમાં ફેંકવા માંડ્યું. કહે, "તુમ તો સા'બ બડા નસીબવાળા હોં કે ! અમારી છોડી રતન જૈસી હે. કામ પડે તો હમકો, બસ, એક ટેલીફોન કર દેના. હમ તો તુમારા કાકાજી લગતા. કોઈ વાતસે મુંઝાના નઈ !"

જમવાનું પુરું થયું એટલે અમે અંદર હાથ ધોવા ગયાં. પાછાં આવી કાંફી પીવા બેઠાં ત્યારે કાનજી અંદર ગયો. અમે બીલની રાહ જોતાં બેઠાં હતાં, ત્યાં વેઈટર બીલ અને પરચુરણ સાથે હાજર થયો અને ડીશ કાનજી સામે ધરી. અમે અંદર ગયાં ત્યારે કાનજી કાઉન્ટર પર પૈસા સરકાવી આવ્યો હશે ! ટીપનો હીસાબ ગણી એણે પાંચ શીલીંગ ડીશમાં રહેવા દીધા.

મેં કહ્યું, "કાનજી, આ શું ? તું તો અમારો મહેમાન-તારાથી પૈસા અપાય જ નહીં !" તો કહે, "દીકરી-જમાઈને પહેલી વાર જોયાં, મોટાભાઈ ! કંઈ બોલો તો મારા ગળાના સમ !" એ ભોળા માણસને શું કહેવું ? વળી પાંચ પાઉન્ડની નોટ કાઢી ભાનુના હાથમાં આપવા માંડી. મેં કહ્યું, "અરે, અરે... આ તું શું કરે છે ?" તો કહે, "ઈ તો વે'વારની વાત સે, મોટાભાઈ ! એમાં તમારાથી કંઈ બોલાય જ નઈ. લઈ લે, દીકરી ! તને જમાડીને કાપડું કરવું જોયે મારે. તારા બાપુ ને હું નાનપણમાં ભેળા રમતા, ઈ વે'વારે હું તારો કાકો થાઉં."

અમારી સૌની આંખોમાં ઝળઝળીયાં આવી ગયાં. ભાનુ ઉભી થઈ, વાંકી વળી કાનજીને પગે લાગી. વીલીન થતા જતા જમાનાના અવશેષ જેવા આ સાચકલા માણસની ભાવનાની અવગણના કરવાની એનામાં હીમત શેં પડે ?

છૂટાં પડ્યાં ત્યારે કાનજીના મોંમાં, બસ, એક જ વાત હતી : "આપણા મલક જેવો મલક થાવો નથ, હો મોટાભાઈ ! આંઈકણે મારા જેવાને નો સોરવે; પણ જીભ કસરી એટલે રે'વું પડે. બાકી જલમભોમકા ઈ જલમભોમકા !" ●